एप्रिल २०२४
या अंकात एकूण ३६ पाने आहेत.

Ayurvidya

आयुर्विद्या

किंमत २५ रुपये
ISSN - 0378 - 6463

Peer Reviewed Indexed Research Journal
of 21st Century Dedicated to Ayurved...

आयुर्वेद रसशाळा, पुणे यांची गुणकारी व उपयुक्त उत्पादने...
गुलकंद
प्रवाळ युक्त
पारिजातक
गुटी
दाडिमावलेह
वरुणादि क्वाथ
रसशाळा
आयुर्वेद रसशाळा, पुणे
GMP Certified Company
आयुर्वेद रसशाळा फाऊंडेशन, पुणे

।। श्री धन्वंतरये नमः ।।

ISSN - 0378 - 6463

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, संचालित

आयुर्विद्या

मासिक

Rashtriya Shikshan Mandal's

AYURVIDYA

Magazine

शंखं चक्रं जलौकां दधतमृतघटं चारुदोर्भिश्चतुर्भिः ।
सूक्ष्मस्वच्छातिहृद्यांशुकपरिविलसन् मौलिमम्भोजनेत्रम् ।।
कालाम्भोदोज्ज्वलाङ्गम् कटितटविलसच्चारुपीताम्बराढ्यम् ।
वन्दे धन्वन्तरितं निखिलगदवन प्रौढदावाग्निलीलम् ।।
नमामि धन्वंतरिमादिदेवं सुरासुरैर्वन्दितपादपङ्कजम् ।
लोके जरारुग्भयमृत्युनाशनं धातारमीशं विविधौषधीनाम् ।।

To know latest in "AYURVED" Read "AYURVIDYA"
A reflection of Ayurvedic Researches.

ISSUE NO. - 11 APRIL - 2024

PRICE Rs. 25/- Only.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ संचलित सेंटर फॉर पोस्ट ग्रॅज्यएट स्टडीज अँड रिसर्च इन आयुर्वेदला वर्धापनदिनानिमित्त शुभेच्छा व अभिनंदन!

CONTENTS

- संपादकीय – रौप्य महोत्सव सेंटर फॉर पोस्ट ग्रॅज्युएटचा – डॉ. दि. प्र. पुराणिक 5
- **Assessment of Grahyagrahyatva of "Abhraka (Mica)" By Using Ancient and Modern Parameters – Vd. Kshitija S. Kulkarni, Dr. Indira Ujagare 6**
- **A Case Study Of Consumption Of 'jurnavha' (A Type Of A Millet) With Special Reference To Management Of 'Sthoulya' And 'Diabetes Mellitus' - A Critical Review – Vd. Mrs. Soniya S. Kale 13**
- पाण्डु व्याधीवरील शारंगधरोक्त कल्प – एक अध्ययन – डॉ. प्रियांका थुले, डॉ. अपूर्वा संगोराम 17
- **A Review In Details On Kanji According To Ayurveda – Dr. Anupama Shimpi, Dr. S. V. Deshpande 22**
- अग्नि चिकित्सा – **Vd. Gauri Dongare, Vd. Kaustubh Purkar 26**
- वृत्तांत – १) राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ – शतकपूर्ती समारंभ – दि. २७/२/२०२४ – डॉ. मिहीर हजरनवीस 30
  - २) रा. शि. मंडळ संचलित कै. कृ. ना. भिडे आयुर्वेद संस्थेचा बारावा वर्धापनदिन – १ मार्च २०२४ – डॉ. मधुकर सातपुते 31
  - ३) मोफत तपासणी शिबीर – नानल रुग्णालय – डॉ. प्रमोद दिवाण 32
  - ४) आयुर्वेद रसशाळेचा कोकणवासी डॉक्टर्ससाठी सी.एम. ई. कार्यक्रम – 32
- अभिनंदन – 29
- तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सक....।। – डॉ. अपूर्वा संगोराम 33
- लोकशाहीतील आरोग्य सैनिक... – डॉ. सौ. विनया दीक्षित 34
- **About the Submission of Article and Research Paper – 4**

"AYURVIDYA" Magazine is printed at 50/7/A, Dhayari - Narhe Road, Narhe Gaon, Tal. - Haveli, Pune -41 and Published at 583/2, Rasta Peth, Pune 11. By Dr. D. P. Puranik on behalf of Rashtriya Shikshan Mandal, 25, Karve Road, Pune 4.

IMP ● Views & opinions expressed in the articles are entirely of Authors. ●

About the Submission of Article and Research Paper

Rashtriya Shikshan Mandal's **AYURVIDYA** Magazine

- The article / paper should be original and submitted **ONLY** to "**AYURVIDYA**"
- The **national norms** like Introduction, Objectives, Conceptual Study / Review of Literature, Methodology, Observations / Results, Conclusion, References, Bibliography etc. should strictly be followed. Marathi Articles / Research Paper are accepted at all levels. These norms are applicable to Review Articles also.
- **One side Printed copy** along with PP size own photo and fees should be submitted at office by courier / post / in person between **1 to 4 pm on week days and 10 am to 1 pm on Saturday.**
- "**AYURVIDYA**" is a peer reviewed research journal, so after submission the article is examined by two experts and then if accepted, allotted for printing. So it takes atleast one month time for execution.
- Processing fees Rs. 1000/- should be paid by cheque / D.D. Drawn in favour of "**AYURVIDYA MASIK**"
- **Review Articles may be written in "Marathi" if suitable as they carry same standard with more acceptance.**
- **Marathi Articles should also be written in the given protocol as -** प्रस्तावना, संकलन, विमर्श / चर्चा, निरीक्षण, निष्कर्ष, संदर्भ इ.

For Any Queries Contact - Prof. Dr. Apoorva Sangoram (09822090305)

Write Your Views / send your subscriptions / Advertisements

To

Editor - AYURVIDYA MASIK, 583 / 2, Rasta Peth, Pune - 411 011.
E-mail : ayurvidyamasik@gmail.com **Phone :** (020) 26336755, 26336429
Fax : (020) 26336428 Dr. D. P. Puranik
Dr. Vinaya Dixit - 09422516845 Dr. Apoorva Sangoram 09822090305
Visit us at - www.eayurvidya.org

Subscription, Article Fees and Advertisement Payments by Cash / Cheuqes / D. D. :- in favour of

Payable at Pune Date : ....
Pay to "**AYURVIDYA MASIK**"
Rupees ....
.... Rs. ....
(Outstation Payment by D. D. Only)

- **For Online payment - Canara Bank, Rasta Peth Branch, Savings A/c. No. 53312010001396, IFSC - CNRB0015331, A/c. name - 'Ayurvidya Masik'.** Kindly email the payment challan along with name, address and purpose details to **ayurvidyamasik@gmail.com**

"AYURVIDYA" **MAGAZINE Subscription Rates : (Revised Rates Applicable from 1st Jan. 2014)**
For Institutes -Each Issue Rs. 40/- Annual :- Rs. 400/- For 6 Years :- Rs. 2,000/-
For Individual Persons - For Each Issue :- Rs. 25/- Annual :- Rs. 250/- For 6 Years :- Rs. 1,000/-
For Ayurvidya International - Annual :- Rs. 550/- (For Individual) & Rs. 1000/- (For Institute)

ADVERTISEMENT RATES

Full Page - Inside Black & White - Rs. 1,600/- (Each Issue)
Half Page - Inside Black & White - Rs. 900/- (Each Issue)
Quarter Page - Inside Black & White - Rs. 500/- (Each Issue)

Attractive Packages for yearly contracts

GOVERNING COUNCIL (RSM)

Dr. D. P. Puranik - President
Dr. B. K. Bhagwat - Vice President
Dr. R. S. Huparikar - Secretary
Dr. R. N. Gangal - Treasurer
Dr. V. V. Doiphode - Member
Dr. B. G. Dhadphale - Member
Dr. M. R. Satpute - Member
Dr. S. G. Gavane - Member
Adv. S. N. Patil - Member
Dr. S. V. Patil - Member(Ex-officio)

AYURVIDYA MASIK SAMITI

Dr. D. P. Puranik - President / Chief Editor
Dr. Vinaya R. Dixit - Secretary / Asst. Editor
Dr. Apporva M. Sangoram - Managing Editor/Member
Dr. Abhay S. Inamdar - Member
Dr. Sangeeta Salvi - Member
Dr. Mihir Hajarnavis - Member
Dr. Sadanand V. Deshpande - Member
Dr. N. V. Borse - Member
Dr. Mrs. Saroj Patil - Member

रौप्य महोत्सव, सेंटर फॉर पोस्ट ग्रॅज्युएटचा

डॉ. दि. प्र. पुराणिक

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाची स्थापना झाली १९२४ साली. आयुर्वेदाचे संस्थात्मक शिक्षण, दर्जेदार आयुर्वेद औषधांची निर्मिती, आयुर्वेदाच्या माध्यमातून आरोग्य सेवा आणि विविध माध्यमांद्वारे आयुर्वेद वैद्यकाचा प्रचार व प्रसार हा उद्देश त्यामागे होता. त्यातून आयुर्वेदाचे शिक्षण देणारे आयुर्वेद महाविद्यालय १९३३ साली सुरु झाले. आयुर्विद्या विशारद (A.V.V.) हा अभ्यासक्रम टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या मान्यतेने सुरु झाला. कालांतराने आयुर्विद्या पारंगत (AVP.) हा पद्व्युत्तर अभ्यासक्रमही शल्य शालाक्य, कायचिकित्सा, स्त्रीरोग प्रसूती विषयात उपलब्ध झाला.

कालांतराने महाराष्ट्र फॅकल्टी ऑफ आयुर्वेद अँड युनानी सिस्टिम्स ऑफ मेडिसिनचे D.A.S.F. (पदविका), व G.F.A.M. (पदवी धारकांसाठी) व F.F.A.M. हा पद्व्युत्तर अभ्यासक्रम Surgery, Medicine, E.N.T., Ophthalmology, Anaesthesia, Radiology, Pathology विषयात उपलब्ध होता. परंतु पद्व्युत्तरसाठी प्रवेश घेण्याऱ्यांची आणि तो यशस्वीपणे पूर्ण करणाऱ्यांची संख्या नगण्य होती.

पुढे पुणे विद्यापीठाचा मिश्र वैद्यकीय B.A.M.&S. हा अभ्यासक्रम १९५४ पासून आयुर्वेद महाविद्यालयात सुरु झाला. त्याचबरोबर M.A.Sc. हा पद्व्युत्तर मिश्र वैद्यकीय अभ्यासक्रम महाविद्यालयात राबविला गेला. परंतु एकूणच पद्व्युत्तर अभ्यासक्रमाला प्रवेश घेणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी होते.

सन १९७१ पासून Central Council of Indian Medicine (C.C.I.M) प्रणित B.A.M.S. (आयुर्वेदाचार्य) अभ्यासक्रम सर्व भारतभर सर्व महाविद्यालयात सुरु झाला. प्रायः आयुर्वेदाच्या ह्या अभ्यासक्रमाच्या स्नातकांना पूर्वीच्या मिश्र वैद्यकीय असलेल्या F.F.A.M, M.A.Sc. अभ्यासक्रमांसाठी प्रवेशाची द्वारे बंद करण्यात आल्याने सर्व भारतात M.D. / M.S. (Ayu). हे पद्व्युत्तर अभ्यासक्रम १९८२ पासून सुरु झाले.

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात आयुर्वेदाचार्य अभ्यासक्रमास प्रवेश घेण्याऱ्यांची संख्या मोठी होती. पुणे विद्यापीठाच्या मान्यतेने विविध विषयात पद्व्युत्तर M.D. / M. S. (Ayu) हे तसेच विविध विषयात पदविका (Diploma) अभ्यासक्रम सुरु करण्यात महाविद्यालयाने पुढाकार घेतल्याने पद्व्युत्तर शिक्षणासाठी प्रवेश घेणाऱ्यांची संख्या खूपच वाढल्याने आत्तापर्यंत उपलब्ध असणारी जागा तसेच सुविधा अपुऱ्या पडू लागल्या. त्यातूनच केंद्र सरकारच्या मदतीने उपलब्ध झालेल्या निधीतून तीन मजली महाविद्यालयाच्या इमारतीवर खास चौथा मजला, विस्तृत जागेत खास पद्व्युत्तरसाठी साकारण्यात आला.

पद्व्युत्तर शिक्षणासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व पायाभूत सुविधा ह्या जागेत उपलब्ध करण्यात आल्या. समृद्ध ग्रंथसंपदा असलेले पद्व्युत्तर ग्रंथालय, व्याख्यान कक्ष, समुपदेशन कक्ष, आधुनिक साहित्य व उपकरणांनी परीपूर्ण संशोधन प्रयोगशाळा (Research Laboratory) उभारण्यात आली. राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाच्या अमृत महोत्सवानिमित्त आयोजित खास समारंभात ह्या नवीन विस्तीर्ण पद्व्युत्तर विभागाचे उद्घाटन दि. १० फेब्रुवारी १९९९ रोजी मान्यवरांचे हस्ते करण्यात आले आणि त्याचे यथोचित नामकरण **"Centre For Post Graduate Studies And Research In Ayurved"** करण्यात आले.

विस्तृत व विस्तारीत जागा आणि ''नामकरण'' ह्यांनी संस्थेची प्रगती होत नाही. कुशल आणि प्रभावी नेतृत्व लाभल्याने C. P. G. S. & R. A. ने मागिल कांही वर्षात विलक्षण झपाट्याने प्रगती केली आणि मोठा नावलौकिक प्राप्त केला आहे. अनेकांनी येथे पद्व्युत्तर शिक्षण घेतले असून भारतभरात अनेक राष्ट्रीय दर्जाच्या संस्थांमध्ये उच्च पदावर ते कार्यरत आहेत. ह्याचे श्रेय संबंधित व्यक्ति संस्थेलाच देतात.

आज चौदा विषयात एम. डी. / एम. एस. (आयु.), चौदा विषयात पीएच. डी. (आयु.) अभ्यासक्रम महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाच्या मान्यतेने सुरु आहेत. ह्या शिवाय केंद्र सरकारचे कांही संशोधन प्रोजेक्टस (प्रकल्प) कार्यरत आहेत. हे संस्थेचे रौप्यमहोत्सवी वर्ष असल्याने ह्या वर्षात आतापर्यंत बारा राष्ट्रीय सेमिनार्स तथा वर्कशॉपचे यशस्वी आयोजन करून आयुर्वेद शिक्षण क्षेत्रात एक उच्चांक प्रस्थपित केला आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

दि. १ एप्रिल २०२४ रोजी आपल्या प्रगतीचा रौप्यमहोत्सवी २५ वा वर्धापनदिन साजरा करणाऱ्या, राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाला अभिमान वाटणाऱ्या, सेंटर फॉर पोस्ट ग्रॅज्युएट अँड रिसर्च इन आयुर्वेद ह्या संस्थेस हार्दिक शुभेच्छा व अभिनंदन!

Assessment of Grahyagrahyatva of "Abhraka (Mica)" By Using Ancient and Modern Parameters

Vd. Kshitija S. Kulkarni,
Ph.D. Scholar, RSBK Dept.
Tilak Ayurved Mahavidyalaya, Pune.

Dr. Indira Ujagare,
H.O.D., Dept. of RSBK, Tilak Ayurved Mahavidyalaya, Pune.

Aim and Objectives : To assess the Grahyagrahyatva of Abhraka (Mica) by using ancient and modern parameters.

Primary and secondary objectives were set to achieve the aim.

Research Question : Are Parameters explained in ancient and modern text, present in today's available samples of Abhraka (mica) and can the samples labelled as grahya, be compared with ancient and modern science?

Study Design: Observational Descriptive Type

Introduction : Despite the high use and effect of minerals and metals from ayurveda, the area of their standardization was relatively untouched. The mineral and herbo-mineral preparations, due to their small dose, long shelf life and better efficacy are gaining popularity. Hence, the area of standardization of raw material was selected for the present research work. Abhraka being an important drug in rasashastra, selected for this study. An effort was made to identify and standardize the parameters of assessment of quality of the Abhraka, as a raw drug. Here the parameters of Grahyagrahyatva along with specialities of Abhraka were described with the help of modern methods wherever feasible. The whole research revealed many interesting observations and facts about Abhraka. These various dimensions, revealed during the study will be helpful for Ayurvedic pharmaceutics, academics and practitioners.

Review of Literature : Review of literature was done keeping the key words "Abhraka" and "Grahyagrahyatva" in mind. Compare to historic, samhita and Pauranik period, references of Abhraka are widely found in rasashastra text under "Maharasa" category.

Review of Literature consist of -

1) Previous work done, etymology, Types of Abhraka according to agnipariksha, colour and jati each and Disha from which it is obtained. Methods of Shodhana (9), Methods of Marana (30), Methods of Dhanyabhraka (4) along with Amritikarana, Lohitikarana, Satvapatana, use of ashodhita and apakwa bhasma, describing uma phala and Muktik bhasma as the antidote of this, dose and anupana (described by Rasajalnidhi, Rastarangini and Ayurveda Prakash), Therapeutic indications like Vajikarana, Rasayana, Shwasa-Kasa, Kushta, Prameha, and Jwara roga etc.

2) Geological Classification of Mica as per elemental composition and forms like schists, Gneiss, Pure mineral or rock form. The biotite is an iron rich variety of mica useful for medicine while for commercial use white mica is more important.

3) The unique reference found during the review was the use of Abhraka in yunani science. Yunani hakim assume that there is no difference in shweta and Krushna Abhraka. Hence, outcome of this project may be useful to interdisciplinary pharmaceutical purpose.

4) The Concept of Standardization and Grahyagrahyatva was also reviewed. To avoid the use of variable raw materials at variable places and to bring the uniformity, an attempt is made to express subjective parameters explained in ancient literature of Ayurveda in terms of modern scientific objective parameters.

5) Grahya means acceptable and Agrahya means rejection criteria in selection of raw drug. In all 20 Grahyagrahyatva attributes were determined, out of which 14 were Grahya and 6 were Agrahya.

6) Study of Grahyagrahyatva was carried out at different levels -

Acc. to Types - Naga/ Pinaka/ Manduka/ Vajra and Rakta/ Pita / Shweta /Krushna.

Acc. to Utpatti / Prapti - Level of Extraction and direction.

Acc. to Agnipariksha of abhraka - Separation of foils/ jumping with fragmentation of Sample / Appearance of sound/ Change of form and colour

Acc. to use/ Karma-Vyadhinasha/ Shweta-Rakta-Pita karma

Acc. to Modern/Geological parameters (API 1. VOL.VII)

Being a part of lohavada, Shweta, Rakta and Pita abhraka were not considered (Excluded on the basis of colour). Naga, Pinaka, Manduka abhraka were disease causing varieties of Abhraka hence those were excluded after confirming their identity by heat test.

Some Criteria were having same meanings only it was observed that there was difference in their expression. Ex. Bharatodhikam, Bharpurna and Guru Criteria, Anjanopama, Nilanjanopama and Krushna Varna. These were grouped as one for convenience.

During the procurement of samples of raw Abhraka, the details of primary source were not available every time and it was practically impossible to measure the level of extraction for each and every sample hence level of extraction and directions were not considered but possible logical explanation is given as - "The biotite is not mined separately but it is associated with muscovite and the muscovite from southern region is rarely associated with Biotite hence the text indicates preference from northen region."

"The clays or sedimentary rocks form thick beds or layers are similar to the micas and develop as coatings on other minerals undergoing weathering. Thus the superficial layers do not consist of micas but of weathered material and hence it is to be excluded. Also the texts do not suggest mica from extremely deeper levels which mean that the metamorphic schist should not be selected, only books of Biotite occurring in igneous rocks are to be selected." (See Table 1)

Analytical Evaluation : As per Ayurvedic Pharmacopoea of India Vol.7

Material, Methods :

Procurement of Samples:

1) Cost range was from Rs.800 to 1200/kg.

2) Sources: Pharmacies, Local Market, Mines from India.

3) Available Forms: White and black mica in schists, sheets and Rock Forms.

4) No. of samples: 26 from all over India.

5) Labelling: as per GPS and alphabetically. (See Fig. 1)

(Table 1)

Criteria	**Standard**	**Criteria**	**Standard**
Grahya Lakshanas		**Grahya Lakshanas**	
1.Krushna-varna	Identity,Purity, Quality	10.Guru/ Bhartodhika	Quality
2.Nilanjanopama	Identity,Purity, Quality	11.Sukar-ullekh-chada	Identity, Quality
3.Kajjal-kal-Kanti	Identity,Purity, Quality	12.Kathora	Quality, Purity
		13.Mrudu	Quality
		14.Swaccha	Purity
4.Varnasanyukta	Identity,Purity, Quality	Agrahya Lakshanas	
		1.Agnipariksha dalavimunchana	Identity, Quality
5.Mahojwala	Identity, Purity, Quality	2.Agnipariksha-patana	Identity, Quality
6.Snigdha	Quality	3.Phutkar	Identity, Quality
7.Pruthudala	Identity,Quality	4.Kacha	Identity
8.Vanhisaha	Quality, Purity	5.Chandraka	Identity
9.Sukhnirmo- chya Patra	Identity, Quality	6.Kitta	Quality, Purity

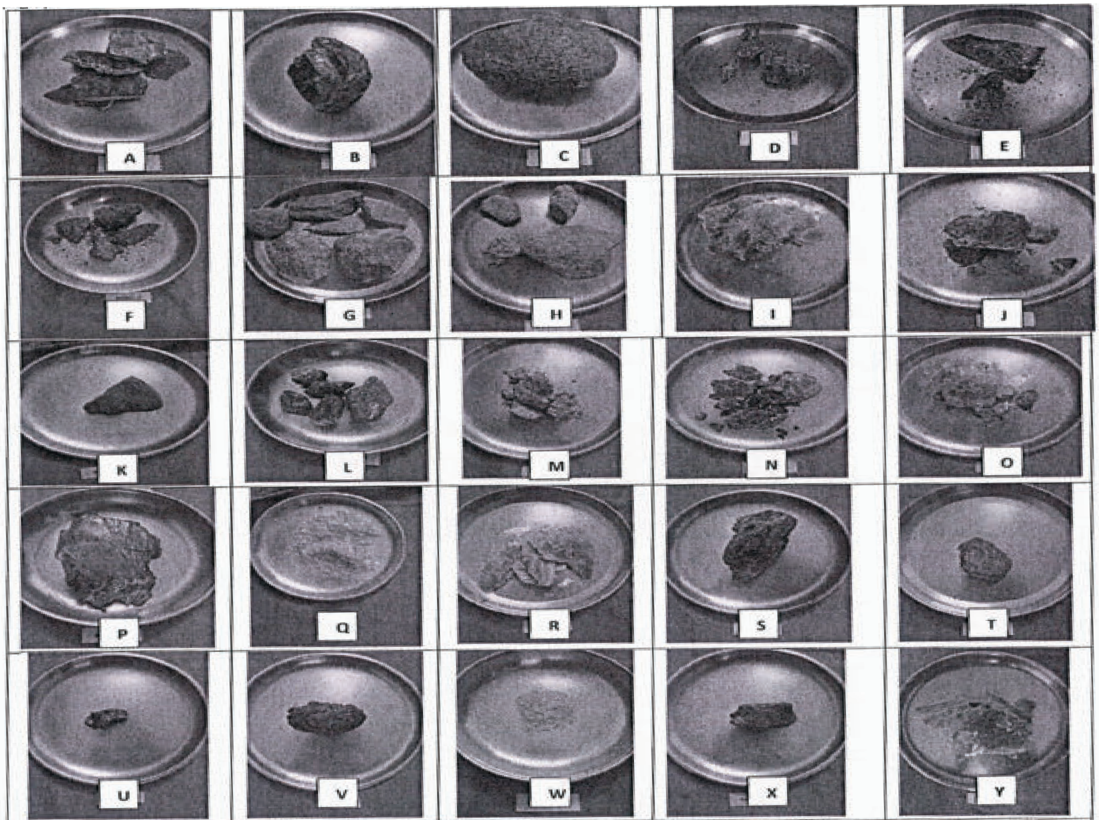

Proforma: One as per ancient norms and one with modern norms attached with pictorial explanation and guidelines. Validation of this proforma was done by experts.

Assessment: By consensus method. From Ancient proforma as well as from Geological proforma and special heat test, scores of each sample were calculated. Master chart of Mean score was created. Suitable statistics like the ANOVA TEST, Unpaired t test and Pearson's correlation was applied. One sample with highest score and one with lowest score was selected, which were subjected to chemical, x-ray & optical analysis.

Total Experts: 18 (From the field of Geology, Rasashastra, Pharmacy and Ayurveda.)

(Table 2)

Name of test	Character identified
Organoleptic (All 26 samples)	Shabd, Sparsha, Rupa, Rasa, Gandha
Physical/ Geological (All 26 samples)	Colour, Lustre, Diaphaneity, Streak, Tenacity, Fracture, Cleavage, Hardness, Specific Gr.
Optical (2 Selected samples)	Colour Pleochroism Interference Colour Optic Axes Interference Figure And Refractive Index
Chemical/ Volumetric (2 Selected samples)	Presence Of Elements, Assay, Solubility, pH, LOD.
X-ray (2 selected samples)	X-RD, X-RF

Correlation between subjective ancient parameters and modern objective parameters was done.

Agnipariksha of Abhraka : For assessment of Vajra criteria of Abhraka.

Ayurvedic Pharmacopoeia have described the similar testas ayurvedic text,

under the heading- “Effect of Heat till Red Hot Stage (10000C)” with expected end results for quality and purity. Keeping the principle of the test constant some practical parameters were decided and a detail standard operating.

Procedure (SOP) was designed to draw suitable conclusions and to avoid manual subjective error.

1) Open Heating Method on gas burner till red hot stage.

2) Close Heating Method with Muffle furnace.

Both types of experiment were conducted for Abhraka, comparative observations were noted and most convenient method i.e. open Heating method was chosen. Temperature, time of cooling, changes in samples and sound were noted. This data was used for correlation and Comparison.

Observations and Results :

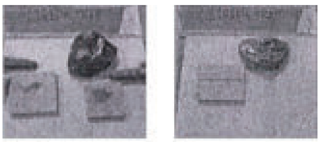

Sample B: Streak √ Sample G: Streak x

After complete assessment of samples organoleptically and Geologically, Sample B got highest score hence labelled as Grahya. While, sample G got lowest score so labelled as Agrahya.

Samples N, P, Z, A were Pure Biotites, Sample G was Muscovite Schists, Sample H was Mica Gneiss, Sample K was Haematite, Sample M was Chlorite,Filite rock, Pure Muscovites samples were R,O,Y,I and rest were Biotite Schists.

Heat test: (Fig 3)Samples B,C,D,E,F,L,T,U,V,X show vanhisahatva.

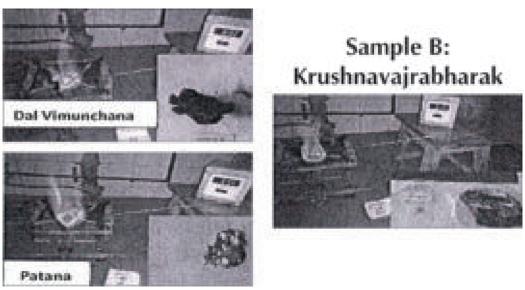

Though Sample K show Vanhisahatva it was rejected in geological testing.

Following range was obtained for about max.15gm of sample-

For Dala vimunchana temperature range: Around 450 to 6500C. in the duration of 27 sec. to 2 min.30 sec.

For Patana temperature range: Around 5000C to 7000C.in the duration of 2 to 4 minute.

For Phutkara Shabda utpatti temperature range: Around 5000C.in the duration of around 1minute.

For Vanhisaha temperature range: Above 6000C.in the duration of 5 min.30 seconds. Sample B achieved red hot stage at 7280C, which was highest in all, also it took 1 hr to cool down with no change in shine, krushna varna, weight and rock form, and no sound was heard while heating. Hence, sample B was categorised under Krushna vajra Abhraka.

For the Agrahya sample G Change in weight before and after heating was considerable. Though the red hot stage was achieved at 7030 C. in 2 minutes and 43 seconds. It took just 5 minute and 10 seconds to cool down. So this was selected as worst for vanhisaha attribute.

Sample Z, P,N, A Show Dalavimunchana hence were labelled as Pinaka Abhraka.

Samples M,J,G,H show Patana so labelled as Manduka Abhraka and sound was heard from sample N when exposed to heat so it was Naga type of Abhraka.

Gravimetric Analysis of Sample B and G was done. Biotite being iron rich variety of Mica, sample B showed highest % of Fe along with Mg and K. While sample G showed higher % of Al. Presence of Water content is a characteristic feature of mica. Sample B shows 0.004% loss of water but sample G shows no presence of moisture.

Solubility test: Sample B was passed as per API norms and sample G was rejected. Skeleton of silica seen in Sample B and Absent in Sample G. (Fig.4)

X-ray analysis of sample B was much closer to ideal Biotite than of sample G. Both the samples were crystalline in nature. The results

obtained from ele-mental analysis were in good agreement with that of X-ray analysis.(Graph 1)

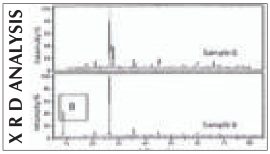

Discussion: Description about Grahya Norms of Abhraka:

(Table 3)

1) Snigdha (Sparsha Pariksha- To touch because look is described above)	Smooth, Lubricate	-
2) Pruthudal (Rupa Pariksha)	Broad, Wide (Made up of Compactly arranged layers)	
3) Bharatodhika or Bharpurna (Sparsha Pariksha)	Weight, Load, Burden	
4) Guru (Sparsha Pariksha)	Heavy, Weighty	
5) Krushna Varna	Black, Dark (The dark part of lunar)	
6) Nilanjanopam (Rupa Pariksha)	Black, Darkness	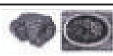
7)Varnasanyuktam (Rupa Pariksha)	Black, Darkness (Bears desired colour)	Same as above
8) Kajjal-kal-kanti (Rupa Pariksha)	Lamp Black or soot	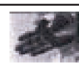
9) Sukhanirmoc-chyapatra/ Nirmo-cchyapatra (Sparsha Pariksha)	Easily Separable or depart from each other- A snake which has cast off its skin	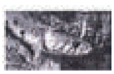
10) Sukar Ullekh-achada (Sparsha Pariksha)	Easy scratching /Scrap	-
11) Kathor (Sparsha Pariksha)	Hard	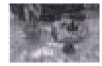
12) Vanhisaha (Shabda Pariksha, Rupa Pariksha)	Able to bear fire	
13) Mahojwala (Rupa Pariksha)	Lustrous, With Huge Shine	-
14) Swaccha (Rupa Pariksha)	Very Clear, Without Impurities	-
15) Mrudu (Rupa Pariksha)	Soft	-

(Table 4)

Description of Agrahya Norms of Abhraka

Kach (Rupa Pariksha)	Glass like	-
Chandraka (Rupa Pariksha)	The moon like	
Kittabha (RupaPariksha) - Dirt, Dung, Sediment like	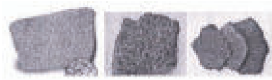	
Dala Vimunchana	Separation of foils Jumping with	
Patati/Patana	fragmentation of sample	
Phutkar/ shabdautpatti	Sound produced resembling that of snake	

(See Table 5)

Thus, from the analysis of the samples at 5 different levels- (Organoleptic, Agnipariksha, Geological, Chemical and X-ray) revealed a similar conclusion. Hence, the goal of standardization and correlation is achieved.

Conclusion : Samples carefully chosen by subjective assessment match with the assessment done by Modern analytical methods to satisfactory extent.

Contribution of study: The study will help in procurement of authentic raw material of Abhraka and will provide foundation for clinical trials on Abhraka Bhasma

References : 1) Yadavji Trikamji, 'Charaka samhita',Ayurveddipika by 'Chakrapanidatta', 5th edition Varanasi, Chaukhamba Sanskruta samsthana,2001.

(Table 5) Correlation between the ancient and modern parameters:

Ancient Pariksha	No	Grahyagrahya Criteria	Related modern Analysis	Description
RUPA	1.	Krushnavarna	Physical test-Colour	Helps to differentiate ideal Abhraka from rest of its varieties
		Nilanjanopam		
		Kajjal-Kal-Kanti		
		Varnasanyuktam		
	2.	Mahojwala	Physical test-Lustre	-
	3.	Kacha	Physical test - Appearance/ Nature	To differentiate ideal Abhraka from rest varieties of it.
	4.	Chandraka		
	5.	Kittabha		
	6.	Pruthudal	Physical test -Shape and Size	Reveals the Platy nature or separate foils of Abhraka
	7.	Snigdha	Physical test -Touch	-
	8.	Vanhisaha/ Vanhau Vikrutina vrajet	Chemical Analysis- Effect of heat	When there is no effect of heat, identity and quality of Abhraka is defined
	9.	DalaVimunchana		
	10.	Patana		
	11.	Swaccha	(A) X-ray tests- X-rd and X-rf (B) Optical Tests	As %Fe ,%Mg increases Purity increases & % Al decreases &as impurities increases Density also Increases, R.I. Increases
	12.	Kittabha	(A)Chemical tests - Assay, Solubility (B) Optical Tests	
SPARSHA	13	Kathor	Geological test - Hardness	Explains the Nature of Abhraka and helpful to Distinguish with other micaceous entities.
	14	Mrudu	Geological test - Tenacity	
	15	Guru/ Bharatodhika/ Bharpurna	Geological Test - Specific Gravity	
	16	Sukar-ullekha-chada	Geological test -Streak	
	17	Sukh-Nirmocchyapatra	Geological test -Cleavage	
Shabda	18	Phutkara -shabdautpatti	Chemical Test- Effect of heat	Gives idea about Type of the Abhraka

2) Yadavji Trikamji,'Sushruta samhita', Nibandhasangraha commentary by Dalhana, Varanasi Chaukhamba orientalia, 2002.

3) Vagbhata, 'Ashtangahrudaya', Arundatta, 'Sarvangasundara' commentary, Hemadri, 'Ayuvedarasayana' commentary, Varanasi, Chaukhamba surbharti, 2007.

5) Sharma PV, Dr Guruprasad Sharma,'Kaiyadeva Nighantu', Varanasi Chaukhamba orientalia, 1979.

6) Vaidya Ramprasad,'Madanpal Nighantu', Mumbai, Khemraj shri Krushnadas prakashana, 1998.

7) Kunhekar krushnachandra, Bhavprakasha Nighantu,'Varanasi Chaukhamba vidyabhavan, 1969.
8) Kulkarni D A,'Rasaratnasamucchaya'by Vagbhata, Vijnanabodhini, Hindi commentary,Part 1,New Delhi,Meherchanda Lachamanadasa Publication,2007.
9) Chaubey D.,'Brihatrasarajasundara', Varanasi, Chaukhamba orientalia, 2000.
10) Sharmasadananda,'Rasatarangini', Haridattashastri, 'Prasadani' Hindi Commentary, Dharmananda shastri,'Rasavijana'Hindi Commentary, Kasinatha shastri, editor, Pune, Motilal Banarasidasa Publication, 2004.
11) Tripathi Indradev,'Rasarnava', Rasachandrika, Hindi commentary, Chaukamba Samskara series, 2001.
12) Vidyasagara Parashurama Shastri, Sarangdhara-Sharangadhara samhita, Commentary Dipika by Adhamalla, 4th edition, Varanasi, Chaukamba orientalia, 2002.
13) Mishra Siddhinandana, 'Rasaprakasha sudhakara' by Yashodhara, 'siddhiprada' Hindi commentary, Chaukhambha samskrita series, 1988.
14) Mishra Sidhinandan,'Rasamanjiri'By shali, Varanasi , Chaukhamba orientalia,1995.
15) Mishra Siddhinandana,'Anandakanda', by bhairava, 'siddhiprada' Hindi commentary, Varanasi, chaukhamba orientalia,2008.
16) Tripathi Indradev,'Rasendra sarsangraha', Varanasi, Chaukhamba orientalia1998.
17) Mukharji Bhudev,'Rasajalnidhi', English Translation, Part 3:1st edition,Varanasi,Shri Gokuladasa Printing press, Varanasi 1984.
18) Mishra Chudamani,'Rasakamdhenu', Gulraja Sharma Mishra,Santoshkumar Sharma, hindi Commentary, 2008.
19) Gupta Niranjana Prasada,'Parada samhita', Mumbai, Vyankateshwarakhya Mudranalaya, 1989.
20) Yadavji Trikamji,'Ayurveda Prakasha', By Madhava, Mumbai, Tatva vivechaka press, 1924.
21) Borkar D. ballal,'Rasachandanshu'Mumbai shreeGajanana Book depot, 1983.
22) Borkar datto ballal,'Rasaratnakara', Pune, Gopal Dixit Book seller, 1925.
23) Mishra siddhinandana, 'Rasendra chudamani' By Somdev, Varanasi, Chaukhambha orientalia, 1999.
24) Yadavji Trikamji, Joshi Damodara,'Rasamruta', Varanasi, Chaukhambha Samskrita Bhavana, 1998.
25) Katyal Soni P L, Text book Of Inorganic Chemistry, New Delhi, Sultakand education publisher, 1991.
26) Govindadasa sena, 'Bhaishajya Ratnavali', Siddhinandana Mishra, 'Siddhiprada', Hindi commentary, 1st edition, Varanasi, Chaukhamba surabharati, 2005.
27) Nadkarani K M, Chopra R N, Indian Material Medica (Volume 1), Bombay Popoular Prakashana,1976.
33) Department of AYUSH,'Ayurvedic Pharma copoeia of India Part 1, Volume VII, New Delhi, 2008.
34) Murthy Himasagara Chandra,'Rasashastra-The Mercurial System,1st edition, Varanasi Chaukhambha Sanskrita series office,2008.
35) Monier Williams,'Sanskrita English Dictionary',1st edition Delhi, Shri Sadguru Publication, 1993.
36) Deva Rajaradhakanta,'Shabdakalpadruma', Naga Prakasha Delhi, Reprinted 1987.
37) Murthy S R N, Minerals of the Indian system of Medicine',Banglore, Prasada Narsimha Publication, 2003.
38) Borkar datto ballal,'Yogratnakara'Pune, Ramesh Raghuvanshi Publication, Reprint 1984.
39) Mishra Siddhinandana,'Rasapaddhati by Acharya Bindu', Chaukhamba Orientalia 1987.
40) Dhundhuknatha, 'Rasendrachintamani', Maniprabha Vyakhya 'Commentry by 'Maniramshastri', Chaukhambha Orientalia, 1933.
41) Gune G 'Aushadhi Gunadharma shastra', Vaidyamitra Publication, Pune.
42) Vidyalankara Atrideva,'Bhaishajya samhita', Uttarpradesha, Hindi Suchana Samiti, Virendranatha Ghosh Publication,1965.
43) Shri Sureshwara, 'Lohasarwaswama', 'Vidyatini', Hindi Commentry,Shri Pavani Prasada Sharma, Brahmashankara Mishra,Varanasi, Chaukhambha Vidyabhavana,1965.
44) Govinda Bhagvata Padacharya, 'Rasahrudayatantra' ,'Arthabodhini Tika', Rameshwar Dayalu Vajpeyi,Krushnadasa Academy,Varanasi.
45) Sharma Gulraj,'Siddha Prayoga Latika',Hindi Commentry, Shivkarana Sharma Chngani,2nd edition,Varanasi,Chaukhambha Orientalia,2003.
46) Tripathi Indradeva,'Raj Nighantu', Varanasi,Chaukhamba Krushnadas academy,2010.
47) Pro. zha Madanmohana, 'Vachaspatyama', Rashtriya sanskrut sansthana,Somaiyaa sanskrut vidyapitha, Mumbai.

A Case Study Of Consumption Of 'jurnavha' (A Type Of A Millet) With Special Reference To Management Of 'Sthoulya' And 'Diabetes Mellitus' - A Critical Review

Vd. Mrs. Soniya S. Kale, M.D. (Swasthavritta), Dip. In Ayu. Dietetics (D.Ayu.D.), D.Y.A., Ph.D Scholar at CARCNigadi,Pune.
Assistant Professor, Swasthvritta Dept., Tilak Ayurved Mahavidyalay, Pune.

Introduction - Importance of diet has mesmerised mankind since ages. From layman to experts in medicine and dietetics, basics of palatability to pointed usages of even Visha Dravya are cognisable. Knowing utilities of Aahar for Jeevit, Tushti, Pusthi, Varna Prasad, Swar, Bala, Medha, Pratibha and even spiritual uplifting, it is rightly placed first among Trayopastambha.

The changes in the lifestyle of people are dynamic and globalisation has brought whole world closer. Invariably food cultures are also percolating everywhere with or without shifts. Many types of food trends are on the global platter. With these changes and sedentary lifestyle, significant increase in non-communicable diseases like diabetes mellitus and weight gain has been observed. Consumption of excessive medicines for cure and maintaining health has become task.

This marks the importance of disease free body and healthy lifestyle. Keeping it in view, people are always in search of sustainable healthy food which is suitable to them.

Millets which are encorporated in Shukdhanya Varga are known as Kudhanya or Trinadhanyaii as per Charak Samhita and Sushrut Samhita. They are grown specifically in areas where abundance of water to crop is a luxury. Hence tolerance to drought, heat is therein built features. This stands Trina dhanya different to others. The word Kudhanya Varga indicating their role as a 'minimal nutritive' is taken into consideration for this particular case study. They may give good results in Santarpanottha Vyadhi when used as a 'Chikitsa'.

The general characteristics of Kudhanya are Ushna, Kashay, Madhur, Ruksh, Katu Vipaak, Shleshmaghna, reducing quantity of Mutra and Vaat Pitta Prakopak while some are sheeta and Pittaghna.

As per availability, some commonly used millets in and around Maharashtra are -

Sorghum i.e. Jurnavha or Jawar, Amaranth i.e. Rajgira, Barnyard millet i.e. Sanava, Finger milleti.e. Ragi, Foxtail millet i.e. Kangani / Raal, Kodu millet i.e. Kodo, Little millet i.e. Sama / Varai, Pearl millet i.e. Bajara are some of the millets.

In this case study, the choice of millet is 'Jurnavha or Sorghum' because it is Deshsatmya to patient. She was resident of Solapur City where Sorghum is the main crop of choice for cultivation as Solapur is drought prone region cause of scanty rainfall. From there she has migrated in Pune since last twelve years where again Jurnavha or Sorghum is commonly consumed and can be said as Deshsatmya. The characteristics of Jurnavha are Kashay and Madhur Ras, Laghu, Vaatal and Kaph-Pittaghna, Sheet, Sangrahi and Shoshan.

Materials and Methods - An adult primi aged 32 yrs. old, height 153cm with Gestational Diabetes diagnosed at 24weeks of L.M.P. Born and brought up in Solapur city of Maharashtra, she shifted in Pune city 12 years back for her occupation. In primary investigations when her pregnancy test was positive, her weight was 58kg. In first trimester of her pregnancy, weight gain was 3kg at the end of 12 weeks. In second trimester, her weight gain was 1kg at the end of 16 weeks i.e. 62 kg and 1 kg later at

20 weeks i.e. 63 kg.

As a routine recommendation, Glucose Tolerance Test was advised at the end of 20 weeks. At the arrival at 24weeks, her weight gain was found 67 kg with GTT - 170mg/dL (Normal range during pregnancy <140mg/dL) and BSL reported as F – 150mg/dL (Normal range <95mg/dL) and PP - 190mg/dL (Normal range < 140mg/dL). Weight gain was 4kg in past month. Patient was also complaining of frequent micturition with large quantity. She was non hypertensive and was very much in need of maintaining BSL levels and control weight gain for safe Pregnancy and Delivery and to avoid Post-partum complications. Following treatment modality was taken into consideration -

Earlier she used to eat after every two hours as per suggestion given to her though there was lack of hunger.

The initiation of treatment was with modifying intake strictly as per appetite. Taking into consideration that, pregnant females may have a tendency of having small portions of food intermittently, Jowar flakes (prepared by roasting grains of Sorghum in hot furnacev) and 'Mudgayush' or Soup of green gram dal were suggested for these small appetites as and when ever required.

Earlier her lunch and dinner were inclusive of mainly Chapati, Bhaji, some sweet as per cravings, pickles, Dal and Rice. Mithai or sweets with more quantity of sugar and pickles were stopped from her meals. Chapati was changed with Sorghum Bhakari along with ghee in her both meals. The major portion of her meals were Chapati which were consumed around 5 or 6 per day. Quantity of Chapati was found increased in 16 to 24 weeks. It was reduced to 3 or 4 Sorghum Bhakari when replaced with optimum satisfaction from food.

Consumption of rice was reduced deliberately and modified by roasting rice prior to cooking in an open vessel.

In snacks her earlier savorie was having some fruit and Bhel, cheese preparations, Panner, Uttapa, Chivada or chips or chakali etc. as per availability. These were little modified as Sorghum flakes, rice flakes along with one fruit (avoiding sour ones) eliminating Chivada, Chakali, Farsan, Cheese and paneer preparations etc.

In treatment, along with medicines, Dietary reforms were implemented including Sorghum in diet as a 'staple grain'.

Specified diet timings (as per her Prakriti which was Pitta Pradhan - Kaphanubandhi and Garbhini Avastha) food intake was prolonged from 2 hrs. to 3 – 3.5 hrs. as per her hunger, boiled water as and when needed, optimum sleep (avoiding late night TV or Screentime) was also suggested.

Also sleeping in the afternoon (around 2 to 3 hours) was a part of her daily core since diagnosis of her pregnancy when she started work from home. It was modified to sleeping in sitting posture in reclined manner for short span of time (around 30 to 45 min) was implemented.

Observations - First and foremost, observation was about weight gain. It was 4kg in earlier 4 weeks when patient came for the treatment and was a major factor for concern. Along with medicines like Chandraprabha, Durvakalp, Tapyadi loha etc., dietary (major change from wheat to Sorghum) and lifestyle modifications like Diwaswap reduction were found of tremendous use.

One significant observation was about Abhyavaharan i.e. intake of Sorghum gave lakshan of Tripti earlier than that of Wheat chapati, which reduced a quantity of intake of a meal in small portion (from 5 – 6 Chapati to 3– 4 Sorghum Bhakari).

At 24 weeks of pregnancy, when Garbhini came with weight gain of 4kg in four weeks (from 63 kg to 67 kg) and Glucose Tolerance test results were 170mg/dL one hour after drinking the Glucose solution along with it BSL Fasting – 150mg/dL (normal range <140mg/dL) and PP –190mg/dL(normal range

<180mg/dL). After one month GTT and BSL reports were repeated and sugar levels found were GTT – 140mg/dL, F – 110mg/dL and PP – 150mg/dL. The complaint of profound and frequent micturation was also reduced in significant quantity.

Weight gain in this month was not observed in Garbhini though USG suggestive of normal parameters and weight gain of infant to weeks of pregnancy. It definitely pointed the correct pathway chosen for the treatment. The same regime including Sorghum as a 'staple diet' was continued and BSL was monitored after every 4 weeks.

After two months of Chikitsa, no weight gains to patient, GTT and BSL levels were GTT –130mg/dL and blood sugar level F – 80mg/dL and PP – 130mg/Dl. In 32weeks of pregnancy all the reports were repeated again which include Haemogram, Urine Routine, Blood Pressure and Blood Sugar Level which were within normal limits. GTT and BSL reported were GTT –120mg/dL and FF – 70mg/dL and PP – 120mg/dL. Also HbA1C was done which was found as 5.8%.

Micturation frequency was also seen declining than initial one and drop was significant which was reduced from 10 – 12 times a day of 24 weeks to 6 -7 times a day in 28 weeks. Again later in 32 weeks it was reduced a little from 6– 7 timesadayto5 -6 times a day. (See Observation Table)

Discussion - Focussing on Darshan, Sparshan and Prashna Pariksha, Rugna Samvedya lakshan and Vaidya's vision for Nidana, lakshan were assessed and as per Sutra 'Vikarnama Kushalo Na Jirhiyaat Kadachan...' the samprapti was taken into consideration as this was neither a routine case of Sthoulya nor of routine Diabetes Mellitus (as it was Gestational Dibetes diagnosed in 24 weeks of pregnancy). The Brihan which is given to Garbhinias Samanya Chikitsa is absolutely necessary for growth of infant. In this case, the Agni of Garbhini was vitiated due to Vishamashan and over eating. The formation of Dhatu and outcome of Dosha was also seen vitiated. More intake of Savorie like Bhel, cheese starters, Paneer, Uttapa, Mithai, Sweets, Sour fruits like Kiwi – Mosambi and bread lead to increased Dosha i.e. Kaph and Pitta were aggravated and Vaat dosha was already vitiated. Also Diwaswap was acting as a Hetu increasing Kled and Dhatu Shaithilya.

Here the role of Jurnavha was considered as Chikitsa for this specific samprapti considering its Guna and 'Deshsatmya' to the patient.

The Abhyavaharan i.e. quantity of intake of meals i.e. Wheat (in this case) which is Guru in Guna was reduced with maintenance of Tripti from Aahar by eating Sorghum Bhakari. Hence ailment from Ashtou Aahar Vidhi Vishesh Aayatanani of Matra of Aahar was also balanced. Millets are generally Laghu in Guna but increasing Vaat Dosha. Hence consumption of millets with 'Ghrita' which is snigdha in gunais always beneficial. Also the produce of millet Sorghum is generally on less water and in extreme hot environment which helps in breaking the Samprati here occurring due to excess Santarpan or Brihan along with increased Kleda. In other words, it can be said as the Parthiv and Aap Mahabhut Guna (Guru,

Obsevations in brief -

Pregnancy in Weeks	**24 Weeks**	**28 Weeks**	**32 Weeks**
GTT after1Hr	170mg/dL	140mg/dL	130mg/dL
BSL-F	150mg/dL	110mg/dL	80mg/dL
BSL-PP	190mg/dL	150mg/dL	130mg/dL
Weight gain in 4 weeks	4kg(63kgto 67kg)	Nil	Nil
Micturation	Profound10 -12 times/day	Reduced to 6-7 times/day	Reduced to 5-6 times/day

Shlakshna, Snigdha etc.) from earlier Aahar Dravyas are reduced by Laghu, Khar and Ruksha Guna present in Sorghum millet.

The choice of Millet as a staple Grain in this case was Sorghum because of its properties like Laghu Guna which reduced Guru Guna which was predominant earlier with wheat consumption in more quantity, Kashay – Madhur Ras which helped in Laghu Santarpan and Kashay Ras also helped in Kled Shoshan leading to reduce the quantity of Mutra. Also adding Ghee with Sorghum Bhakari helped for 'Agni Sandhukshan' i.e. Deepan Karma and aligning Pitta Dosha for Pachan Karma. Also Ruksha Guna of Sorghum was reduced with Snigdhaguna of Ghee leading to optimum nutrition in pregnancy. Sheet veerya of Sorghum is again a quality which was beneficial to Garbhini avoiding Ushna veerya millets like pearl millets in this case.

In concise form we can say that, the Kaph, Pitta and Meda which were increased with Sara, Drava and Ushna guna were reduced with the help of Sangrahi, Shoshan Guna and Sheet Veerya of Sorghum. Role of medicines like Chandraprabha, Durvakalpa etc. was of importance here but Supportive role of dietary modification helped significantly as 'Mahabhaishajya'. It gave significant results when physical nutrition in equilibrium was vital but attaining optimum level of markers was equally crucial.

Conclusion - It can be said that, 'Sorghum was of significance' for 'Laghu Santarpan' in this case of Garbhini Paricharya as a Staple Grain in the diet.

References -

i) Charak Samhita Volume 1 by Y.G. Joshi, Vaidyamitra Publication, 5.10.2003 Sutrasthan - Adhyay27, verse 349, 350

ii) Charak Samhita Volume 1 by Y.G.Joshi, Vaidyamitra Publication,5.10.2003Sutrasthan-Adhyay27, verse 16,17,18 Sushrut Samhita Volume 1 by Dr. Ambikadatta Shastri, Choukhamba Sanskrit Sansthan Publication, Reprint 2007, Adhyay 46, verse 21-26

iii) Sushrut Samhita Volume 1 by Dr. Ambikadatta Shastri, Choukhamba Sanskrit Sansthan Publication, Reprint 2007, Adhyay 46, verse 22

iv) Charak Samhita Volume 1 by Y.G. Joshi, Vaidyamitra Publication, 5.10.2003 Vimansthan - Adhyay1, verse 21

v) Charak Samhita Volume 1 by Y.G. Joshi, Vaidyamitra Publication, 5.10.2003 Sutrasthan - Adhyay27, verse 16,17,18

vi) Ashtanghriday of Vagbhat by Dr. A. M. Kunte-Krishna Ramchandra Shastri Navare, Chaukhamba Surbharati Prakashan (Oriental Publisher) Varanasi,Reprint 2010 Nidansthanam Adhyay 10, Verse 7

vii) Charak Samhita Volume 1 by Y.G.Joshi, Vaidyamitra Publication,5.10.2003Vimansthan-Adhyay 1, verse 21

viii) Charak Samhita Volume 1 by Y.G.Joshi, Vaidyamitra Publication, 5.10.2003 Sutrasthan-Adhyay 27, verse 23

ix) Charak Samhita Volume 1 by Y.G.Joshi, Vaidyamitra Publication, 5.10.2003 Sutrasthan-Adhyay 5, verse 7,8

x) Ashtanghriday of Vagbhat by Dr. A. M. Kunte-Krishna Ramchandra Shastri Navare, Chaukhamba Surbharati Prakashan (Oriental Publisher) Varanasi,Reprint 2010 Sutrasthanam Adhyay 12, Verse 64

Ayurvidya International 2024
Vol. I January 2024
now released.
Subscribe now
Rs. 550/- per year. (For Individual)
Rs. 1000/- per year. (For Institute)
Send your Research Articles / Papers
before 15th May 2024
for Vol. II. June 2024 Issue.
For Details Contact -
Prof. Dr. Mihir Hajarnavis
(9422331060)
Prof. Dr. Abhay Inamdar
(9422003303)
Login to : www.eayurvidya.org now.

पाण्डु व्याधीवरील शारंगधरोक्त कल्प - एक अध्ययन

डॉ. प्रियांका थुले,
पदव्युत्तर विद्यार्थिनी,
द्रव्यगुण विभाग, टि.आ.म.वि. पुणे.

डॉ. अपूर्वा संगोराम,
प्राध्यापक, विभाग प्रमुख,
द्रव्यगुण विभाग, टि.आ.म.वि. पुणे.

● प्रस्तावना –

– पाण्डु हा व्याधी वैदिक काळापासून प्रचलित आहे. वाचस्पत्यमनुसार पाण्डु वर्ण हा केतकी च्या फुलांच्या आतील गाभ्याच्या वर्णा सारखा असतो.

''पांडुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः।''

● पाण्डु वर्णाला प्राधान्य असल्यामुळे ह्या व्याधिला 'पाण्डु' असे म्हटले जाते.

– आचार्य चरकांनुसार पाण्डु हा व्याधी रसवह स्त्रोतोदुष्टी चा विकार आहे. आचार्य सुश्रुतांनी मात्र पाण्डु रोगाला रक्तप्रदोषज व्याधी मानला आहे.

– शारंगधर संहितेत रक्ताचे लक्षण आहे–

यथा रसो यकृद्‌याति तत्र रंजकपित्ततः।
रांग पाकं च सम्प्राप्य स भवेत रक्त संज्ञकः।।

रस जेव्हा यकृतात जाते तेव्हा ते तिथे रंजक पित्ता– द्वारे रंगून जाते व त्याला अर्थात लाल रंग प्राप्त होतो. रंजक पित्त स्थान यकृत आहे. म्हणून हा रक्ताचाही आश्रय स्थान मानला जातो. आधुनिक शास्त्रानुसार रंजक पित्ताचे स्थान हे अस्थि व मज्ञा मानले आहे.

– आधुनिक शास्त्रानुसार रक्तामध्ये असलेल्या लाल पेशी किंवा लाल कण असणाऱ्या हिमोग्लोबिन कमी झाल्यामुळे Anaemia नावाचा रोग होतो. याचा संबंध आपण पाण्डु रोगासोबत लावू शकतो.

– रक्तनिर्माण करणाऱ्या अस्थि –मज्ञामध्ये विकृती असल्यामुळे, रक्ताच्या निर्मितीस आवश्यक घटक पदार्थ आहारातून न मिळाल्याने किंवा अति रक्तस्त्रावामुळे Anaemia उत्पन्न होतो. Malaria अश्या व्याधींमुळे सुद्धा रक्तक्षय होतो. याचा परिणाम सर्वात जास्त त्वचा वर बघायला मिळतो. तसेच नेत्र, जिव्हा यात सुद्धा विवर्णता दिसून येते.

– त्यामुळे पाण्डु व्याधि चा सखोल अध्ययन करणे गरजेचे आहे.

– संकल्पना

– पाण्डु रोगाचा अभ्यास करताना हेतु, संप्राप्ति व लक्षण याचा अभ्यास गरजेचे आहे. या करिता माधव निदानात याचे वर्णन उत्तम प्रकारात आढळले आहे.

● **व्याधीहेतुः–** व्यायामम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम्। निषेवमाणस्य....।। (मा.नि. ८/२)

– अति व्यायाम करणे, अति अम्ल व लवणरसप्रधान पदार्थ सेवन करणे (उडीद, शेंगा, वाल, तीळ हे पदार्थ अधिक खाणे), मद्यपान, माती खाणे, दिवास्वाप हेतु, व तीक्ष्ण अन्नपान करणे. या मुळे तीनही दोष (वात, पित्त, कफ) यांचा प्रकोप होतो. व पाण्डु रोगाची निर्मिती होते. माती खाणे हा मृद्‌भक्षणजन्य पांडु चा हेतु आहे.

– पाण्डु रोगामध्ये मुख्यतः रक्त धातुची विकृती होते. हल्लीच्या काळात परिपूर्ण आहार न मिळाल्यामुळे रक्त धातु पोषणासाठी जे घटक द्रव्य आहे ते मिळत नाही हा पण एक हेतु आहे. तसेच अश्या काही व्याधि ज्यामध्ये रक्त हे अतिप्रमाणात शरीराबाहेर पडत असेल जसे रक्तप्रदर, रक्तपित्त आदि किंवा आघात झाल्यामुळेही पाण्डुरोग संभवतो.

● **संप्राप्ति :– प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पांडुरतां नयन्ति।।** **(मा.नि. ८/२)**

वरील हेतु सेवनामुळे दोष प्रकुपित होऊन ते रक्ताला दूषित करतात व त्वचा ही पाण्डु (श्वेत–पीत) वर्णाची होते.

हेतुसेवन
↓
पित्तप्रधान दोष प्रकोप

↓	↓
हृदयात प्रवेश	रक्तवहस्त्रोतोदृष्टि
↓	↓
साधक पित्त दृष्टि	यकृत दृष्टि
↓	↓
प्रकुपित पित्त दशधमनीद्वारा सर्वक शरीरात संचरण	रंजक पित्त दृष्टि रक्तक्षय
↓	
सर्व शरीर निसारः इन्द्रिय शैथिल्य, शरीर विवर्णता	

↘ ↙

पाण्डु रोग उत्पत्ति

–रक्तवह स्त्रोतसाचे मूलस्थान हे यकृत सांगितलेले आहे. त्यामध्ये रंजक पित्ताची दृष्टि होऊन रक्तक्षय होतो व शरीरात

वैवर्ण्य लक्षण दिसते.
– धातु दृष्टिमुळे रुग्णाचे बल, वर्ण, स्नहे, ओज आदि देखील क्षीण होतात.
संप्राप्ति घटक
दोष– त्रिदोष (प्रामुख्याने पित्त–) साधक पित्त) दुष्य–रस, रक्त, मेद, ओज उद्भवस्थान – हृदय (रक्तवह स्त्रोतस) संचार– दशधमनीद्वारा सर्व शरीरात. अधिष्ठान – त्वक, मांस व्यक्तिस्थान – त्वचा, नख, नेत्र आदि

● पाण्डु व्याधिप्रकार–

पाण्डु व्याधिचे एकूण ५ प्रकार माधवनिदानात आढळतात. ते पुढीलप्रमाणे–

तक्ता क्र. १

प्रकार	लक्षण
१) वातज पाण्डु	त्वङ्मूत्रनयनादीनां रुक्षकृष्णारुणाभता। वातपाण्ड्वामये तोदकम्पानाहभ्रमादयः।।४।।
२) पित्तज पाण्डु	पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः। भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुवामयी नरः ।।५।।
३) कफज पाण्डु	कफप्रसेकश्वयथुतन्द्राल स्यातिगौरवैः। पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लै स्त्वङ्मूत्रनयनाननैः।।६।।
४) त्रिदोषज पाण्डु	ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दि तृष्णाक्लमान्तिवः। पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः।।७।।
५) मृद्भक्षणजन्य पाण्डु	इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा। पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम्।।१०।।

● शारंगधर संहिता महत्त्वः–

– शारंगधर संहिता हा इ. स. १४ ह्या मध्यम कालखंडातील ग्रंथ आहे. ह्या संहितेतील बरेच कल्प हे सध्याच्या काळात उपयोगी पडतात.
– आचार्य चरक व आचार्य सुश्रुतांनी सांगितलेले विविध योग ह्या संहितेत आढळतात. असा औषध योगांचा संग्रह इतर कोणत्याही संहितेत नाही.
– सद्याच्या काळात चिकित्सा करताना शारंगधरांचे योग प्राधान्याने वापरले जातात. ही संहिता लघुत्रयी मध्ये समाविष्ट आहे.
– नाडी परीक्षा, कर्माचा अध्याय, व्याधी गणना, शोधन–मारण, पंचकर्म, एकल द्रव्य कल्प इ. या सगळ्या गोष्टींचा उल्लेख व सविस्तर वर्णन ह्या ग्रंथात पाहायला मिळते. शारंगधर संहिता चिकित्सा च्या दृष्टिने महत्त्वाची आहे.
(तक्ता क्र. २ पाहा)

● विमर्श – शारंगधर संहितेत तीनही खंडामध्ये पाण्डु रोगाचा उल्लेख आला आहे. प्रथम खंडात रोगगणना ह्या सातव्या अध्याय मध्ये पाण्डु च्या प्रकारांचे वर्णन केलेले आहे.
‘पाण्डुरोगाश्च पञ्च स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा।
त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च.....।। (शा. प्रथम खंड . ७/१९)
या मध्ये पाण्डु रोगांचे ५ प्रकार सांगितलेले आहेत.

शारंगधर संहितेच्या द्वितीय खंडात पाण्डु रोगा संबंधी विविध कल्पांचा समावेश आहे. या मध्ये वनस्पती द्रव्य कल्प व रसकल्प यांचासुद्धा उल्लेख आहे.

तृतीय खंडात पंचकर्म उपक्रमांचा उल्लेख आढळतो यांत विरेचन अध्यायामध्ये पाण्डु रोगा संबंधी विरेचन योगाचा समावेश केला आहे.

पाण्डुच्या चिकिसेतील कल्पांची वैशिष्टयेः– शारंगधर संहिते मध्ये पाण्डुसाठी ११ कल्पना व ३० कल्प वर्णन केलेले आहेत. कल्पांमध्ये चूर्ण, वटी व आसव–अरिष्ट यांचा अधिकतर समावेश आहे. त्रिफला, त्रिकटु, गुडुची, वासा ही वनस्पतीज द्रव्य बऱ्याच कल्पांमध्ये आढळलेली आहेत.

पाण्डु रोगात इन्द्रियशैथिल्य व शरीर विवर्णता हे लक्षण प्रामुख्याने बघितले जाते. त्या करिता लोह रसायन हा कल्प उपयोगी आहे. तसेच हा कल्प फक्त शारंगधर संहितेतच मिळतो बाकी कोणत्याही ग्रन्थात उल्लेख आढळत नाही.

शरीर दौर्बल्य व रुक्षता दूर करण्यासाठी स्नेहनाची आवश्यकता आहे. यात विशेषतः पंचतिक्त घृत व महापंचतिक्त घृताचा वापर करावा.

चन्द्रप्रभावटी मध्ये त्र्यलवण (सैंधव लवण, सौवर्चल लवण, विडलवण) चा उल्लेख आहे. ज्यामुळे प्रकृपित पित्त दोषाचा नाश होतो.

पित्तप्रधान व्याधि असल्यामुळे विरेचन ही सर्वात श्रेष्ठ चिकित्सा ठरते. या मध्ये अभयादि मोदक याचा वापर पहायला मिळतो. हा कल्प सुद्धा फक्त शारंगधर संहितेत आला आहे. पाण्डुरोगा मध्ये तिक्त, कषाय द्रव्यांचा वापर अधिक आहे.
अनुपानार्थ गोमूत्र व तक्र यांचा सर्वाधिक उल्लेख आहे.

पाण्डु रोगात आलेले कल्प हे विविध रोगांवर सुद्धा उपयोगी पडतात.

निष्कर्ष – शारंगधर संहिता हा सद्याच्या काळात आयुर्वेद चिकित्सकांचा आवडता ग्रंथ मानला जातो. यातले बहुतेक कल्प हे पांडु रोगावर वापरले जातात. कुठल्याही व्याधिचा श्रेष्ठ उपचार म्हणजे निदानपरिवर्जन हे पाण्डु रोगा साठी सुद्धा

तक्ता क्र. २

कल्पना	घटकद्रव्ये	काल/मात्रा/अनुपान
क्वाथ :–		
१) फलत्रिकादि क्वाथ	त्रिफला, अमृता, कुटकी, निम्ब, किराततिक्त, वासा	मधु मात्रा–२ पल
२) पुनर्नवादि क्वाथ	पुनर्नवा, हरितकी, निम्ब, दारुहरिद्रा, कुटकी, पटोल, गुडुची, शुण्ठी	गोमूत्र मात्रा– ४ तोला
कल्क :–		
१) वर्धमान पिप्पली कल्क	पिप्पली + दुग्ध	दुग्ध
चूर्ण :–		
१) सुदर्शन चूर्ण	त्रिफला, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, कण्टकारी, शटी, त्रिकटु, पिप्पलीमूल, गुडुची, धन्वयास. इ. ३८ द्रव्ये + किराततिक्त चूर्ण	शीत जल मात्रा – १ तोला
२) नारायण चूर्ण	त्रिफला, चित्रक, त्रिकटु, जीरक, हपुषा, वचा, यवानी, पिप्पलीमूल, शतपुष्पा इ. २० द्रव्ये	उपयुक्त अनुपान
३) हपुषादि चूर्ण	हपुषा, त्रिफला, त्रायमाणा, पिप्पली, हेमक्षीरी, त्रिवृत्त सातला, कुटकी, वचा, नीलिनी, सैंधव लवण, कृष्ण लवण	उष्ण जल/गोमूत्र/दाडिम स्वरस/ त्रिफला स्वरस/मांसरस
४) हिंग्वादि चूर्ण	हिंगु, पाठा, हरितकी, धान्य, दाडिम, चित्रक, शटी, अजमोदा, त्रिकटु, हपुषा, अमलवेतस, अजगन्धा, तिन्तिडीक, जीरक, पुष्करमूल, वचा, चव्य, क्षारव्दय, पंचलवण	प्रागभक्त (जेवणा आधी) अथवा मध्यभक्त (जेवणा मध्ये) जीर्ण मद्य, तक्र, उष्ण जल
५) यवानीखाण्डव चूर्ण	यवानी, दाडिम, शुण्ठी, तिन्तिडीक, अम्लवेतस, बदराम्ल, मरिच, पिप्पली, त्वक, सौवर्चललवण, धान्यक, जीरक + शर्करा	मात्रा–१ कर्ष
६) तालीसादि चूर्ण	तालीसपत्र, मरिच, शुण्ठी, पिप्पली, वंशलोचन, एला, त्वक् + शर्करा	मात्रा – १ कर्ष
७) नवायस चूर्ण	चित्रक, त्रिफला, मुस्ता, विडंग, शुण्ठी, मरिच, पिप्पली, लौह भस्म, घुत, मधु	गोमूत्र, तक्र, अर्ध–विलोडित दही.
वटी :–		
१) बाहुशाल गुड	इन्द्रवारुणी, मुस्ता, शुण्ठी, दन्ती, हरितकी, त्रिवृत्त, शटी, विडंग, गोक्षुर, चित्रक, तेजोवहा, सूरण, वृद्धदारु, भल्लातक, गुड, मधु	मात्रा – १ कर्ष
२) मण्डूर वटक	त्रिफला, त्र्यूषण, चव्य, पिप्पलीमूल, चित्रक, दारुहरिद्रा, देवदारु, सुवर्णमाक्षिक, मुस्ता, विडंग + शुद्ध मण्डूर भस्म, गोमूत्र	तक्र
३) पिप्पली – मोदक	मधु, घृत, पिप्पली, सिता, क्षीर, त्वक् एला, पत्र, नागकेशर	मात्रा – एक तोला
४) चन्द्रप्रभा वटी	चन्द्रप्रभा, वचा, मुस्ता, भूनिम्ब, देवदारु, हरिद्रा, अतिविषा, दार्वी, चित्रक, पिप्पलीमूल, धान्यक, त्रिफला, चव्य, विडंग, गजपिप्पली, व्योषं, माक्षिक भस्म, क्षारद्वय, त्र्यलवण, त्रिवृत्त, दन्ती इ. ८ द्रव्ये.	मात्रा – एक कर्ष
५) योगराज गुग्गुल	शुण्ठी, पिप्पलीमूल, पिप्पली, चव्य, चित्रक, हिंगु, अजमोदा, सर्षप, जीरकव्दय, इन्द्रयव, पाठा, विडंग,	गोमूत्र मात्रा–३ माश ची गोळी

कल्पना	घटकद्रव्ये	काल/मात्रा/अनुपान
	गजपिप्पली, कुटकी, अतिविषा, भारंगी, वचा, मूर्वा, वंग भस्म, रौप्य भस्म, नाग भस्म, लोहभस्म, अभ्रक भस्म, मण्डूरभस्म, रससिन्दूर	
६) कैशोर गुग्गुल	त्रिफला, गुडुची, शुद्ध गुग्गुल, त्रिकटु, विडंग, मंजिष्ठादि क्वाथ दन्ती.	उष्णजल, दूध,
अवलेह :–		
१) कुटजावलेह	कुटज त्वक्, गुड, रसांजन, मोचरस, त्रिकटु त्रिफला, लज्जालु, चित्रक, पाठा, बिल्व, इन्द्रयव, वचा, भल्लातक, अतिविषा, विडंग, घृत, मधु.	अज दुग्ध, अज दधि, तक्र, घृत, जल मात्रा–१ पल
घृत :–		
१) कामदेव घृत	अश्वगन्धा, गोक्षुर, बला, अमृता, शालिपर्णी, विदारी, शतावरी, पुनर्नवा, अश्वत्थ, शुण्ठी, काश्मर्य, पद्मबीज, माषबीज, घृत, इ. १३ द्रव्ये	मात्रा – १ पल
२) पानीयकल्याणक घृत	त्रिफला, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, सारिवा, कृष्णसारिवा, प्रियंगु, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, देवदारु, एलवालु तगर, विशाला, दन्ती, दाडिम, नागकेशर, नीलोत्पल, मंजिष्ठा, विडंग, कुष्ठ, पद्म, जातीपुष्प, चन्दन, तालीसपत्र, बृहती, घृत	मात्रा – १ पल
३) महापंचतिक्त घृत	सप्तछद, अतिविषा, कुटकी, पाठा, मुस्ता, उशीर, त्रिफला, पर्पटी, पटोल, निम्ब, मंजिष्ठा, पिप्पली, पद्मक, शटी, चन्दन, धन्वयास, इ. १२ द्रव्ये	मात्रा – १ पल
४) पंचतिक्त घृत	वासा, निम्ब, गुडुची, कण्टकारी, पटोल	मात्रा – १ पल
तैल :–		
१) शतावरी तैल	शतावरी, बला, अतिबला, शालपर्णी, एरण्ड, अश्वगंधा, गोक्षुर, बिल्व, काश, कुरण्टक, तिलतैल, गोदुग्ध, शतावरी स्वरस, इ. १४ द्रव्ये.	
आसव :–		
१) उशीरासव	उशीर, नेत्रबाला, पद्म काश्मरी, नीलमुत्पल, प्रियंगु, लोध्र, मंजिष्ठा, धन्वयास, पाठा, किराततिक्त, न्यग्रोध, उदुम्बर शठी, पर्पट, पुण्डरीक, पटोल, कांचनार, जम्बू, शाल्मली निर्यास, द्राक्षा, धातकी, जल, शर्करा मधु, जटामांसी, मरिच	अनुपान – कोष्ण जल
२) पिप्पल्यासव	पिप्पली, मरिच, चव्य, हरिद्रा, चित्रक, घन, विडंग, क्रमुक, लोध्र, पाठा, आम्लकी, एलवालुक, उशीर, चन्दन, कुष्ठ, लंवग, तगर, जटामांसी, त्वक्, एला, पत्र, प्रियंगु, नागकेशर, गुड, धातकी, द्राक्षा	अनुपान–कोष्णजल
३) लोहासव	लोहचूर्ण, त्रिकटु, त्रिफला, यवानी, विडंग, मुस्ता, चित्रक, धातकी, मधु, गुड.	अनुपान – कोष्णजल
अरिष्ट:–		
१) खदिरारिष्ट	खदिर, देवदारू, बाकुची, दारुहरिद्रा, त्रिफला, मधु, धातकी, कंकोल, नागकेशर, जातीफल, लवंग, एला, त्वक्, पत्र, पिप्पली.	अनुपान – कोष्ण जल

कल्पना	घटकद्रव्ये	काल/मात्रा/अनुपान
२) रोहितकारिष्ट	रोहीतक, गुड, धातकी, पिप्पली, पिप्पलीमूल, चव्य, चित्रक, शुण्ठी, त्रिजात, त्रिफला	अनुपान – कोष्ण जल
३) दशमूलारिष्ट	दशमूल, चित्रक, आमलकी, लोध्र, गुडुची, धात्री, दुरालभा, खदिर, बीजसार, पथ्या, कुष्ठ, मंजिष्ठा, देवदारू, विडंग, मधुक, भारंगी. कपित्थ, बिभीतकी, पुनर्नवा, चव्य, जटामांसी, प्रियंगु, सारिवा, कृष्णजीरक, इ. ३५ द्रव्ये	अनुपान–कोष्ण जल
रसायन :–		
१) लोह रसायन	शुद्ध पारद, शुद्ध गंधक,तीक्ष्ण लोह, तुलसी, त्रिकटू, वासा, गुडुची, चित्रक, क्वाथ, इ. १६ द्रव्ये	मात्रा – १ कोल अनुपान– त्रिफला पिप्पली, मधु चूर्ण
विरेचन :–		
१) अभयादि मोदक	अभया, मरिच, शुण्ठी, विडंग, आमलकी, पिप्पली, पिप्पलीमूल, त्वक्, पत्र, मुस्ता, दन्ती, त्रिवृत्त, शर्करा, मधु.	मात्रा – १ कर्ष अनुपान–शीत जल

पाण्डु व्याधीवरील आयुर्वेद रसशाळेचे उपयुक्त कल्प :–

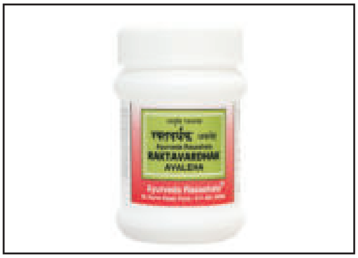

१) आ. र. रक्तवर्धक अवलेह

२) शतावरी कल्प

३) फेराईट

४) कुमारी कल्प

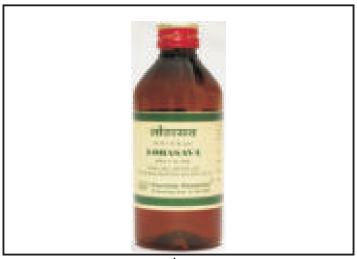

५) लोहासव

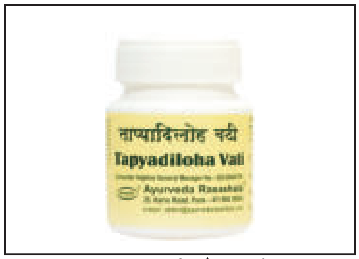

६) ताप्यादिलोह वटी

आवश्यक आहे. त्यानंतर चिकित्सेचा वापर करता येतो. स्त्रोतोरोधामुळे धातुक्षय होतो व त्यासाठी शोधनाचा उपयोग सांगितला आहे. शोधण हे तीक्ष्ण व स्निग्ध असावे.

तसेच जाठराग्नि व धात्वाग्नि प्रदीप्त करण्याकरिता घृताचा चांगला वापर होतो. पाण्डु व्याधि यांचा संबंध रक्त धातु सोबत असल्यामुळे लोह कल्पांचा वापर करावा. पांडु हा स्वतंत्र व्याधि असून सुद्धा विविध आजारांच्या उपद्रव स्वरुप मध्ये सुद्धा पहायला मिळतो.

अश्या प्रकारे रुग्णाच्या दोष, दूष्य, बल इ. यांचा चांगला अभ्यास करून चिकित्सा केली, तर पाण्डु ह्या व्याधिवर नक्कीच मात करता येईल.

संदर्भ –

१) शारंगधर संहिता, श्री. बैद्यनाथ आयुर्वेद भवन लि. प्रकाशन, संस्करण १९९४

२) माधवनिदान, मधुकोषटीका, श्री सुदर्शन शास्त्री विरचित विद्योतिनी हिंदी टीका, चौखंबा प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण – २०१६

३) कायचिकित्सा, प्रा. वैद्य. य. ग. जोशी, सौ. संपदा प्रकाशन, संस्करण – एप्रिल २०१४

४) Pooja Badani, Hitesh Vyas. An Ayurvedic Perspective of Panduroga -A Review. AYUSHDHARA, 2016, 3(6) : 958-963.

A Review In Details On Kanji According To Ayurveda

Dr. Anupama J. Shimpi,
Associate Professor, Dept. of Kayachikitsa, Tilak Ayurved Mahavidyalaya, Pune.

Dr. S. V. Deshpande, M.D. Ph.D. Kayachikitsa, Professor and HOD Kayachikitsa, Tilak Ayurved Mahavidyalaya, Pune.

Introduction - The beauty of Ayurveda lies in the fact that it increases both the quality and the quantity of life. The main aim of Ayurveda is to maintain the health of a healthy person and to cure the diseased one. It has many tools to accomplish this aim with some being preventive like Dinacharya (Daily regime), Rutucharya (seasonal regime), etc and some being the curative tools in which medicines are included. Kanii is one such unique Ayurvedic medicine which comes under Sandhana Kalpana (Fermentative products). Sandhana Kalpas are mainly classified as Madya Kalpa (Alcoholic preparations) and Shukta Kalpa (Acidic preparations).[1]

Kanji is a sour semi solid medicine prepared from the fermentation. It is an unique Ayurvedic preparation which comes under Sandhana kalpana (Ayurvedic fermentation). Sandhana Kalpana are classified as Madya kalpana (alcoholic preparation) and Shukta Kalpana (acidic preparation). Kanji comes under Shukta Kalpana. Kanji is commonly used for the purification of metals and Mercurial processings. In classics, preparations like Asava and Arishtas comes under Madya Kalpa and Kanji comes under Shukta Kalpa. Kanji is usually prepared by fermenting incompletely boiled Masha dhanya (Phaseolus mungo Linn) with gruel prepared out of Rakta shali (Oryza sativum) and is routinely used for various purposes. Kanji prepared by Dhanya is said to be Jeevaniya (nourishing), Daha nashana (relieve burning sensation), Vata Kapha hara (alleviate Vata and Kapha), Trushna hara (relieves thirst) etc when used internally'. But the Kanii as explained in the Paribhashaprakarana of the text Rasayanasara, said to be specific for dhatu shodhana (purification of metals) and other Mercurial processings? is rarely prepared and used. Hence, Kanji was prepared as per Rasayanasara text and its pharmaceutical and physic chemical findings are highlighted in this paper. Sushruta Acharya's advice Kanji in treatment of Grahani, Arsha, Shula e.t.c. whereas Charakacharayas advised it in a treatment of Jwara, Vibandha and so on. Thus preparation and therapeutical indication of Kanji are well explained in Ayurvedic texts.[2]

Synonyms:[3] aranala, souvira, kulmasha, abhishuta, avantisoma, dhanyamla, kunjala, kanjika.

Paribhasha:[4] When the Manda of Kulith or other Dhanya gets Sandhan it is called as Kanji.

Properties of Kanji:

Guna Karma: Kanji is Amla, Tishna, ushna, rochak and Pachak.

Karma and Rogaghnata: Kanji is Used in Shosha, Prameha, Arsha

Aim- To study in details about kanjikalpana.

Objectives-

i) To review various method of preparation of kanji.

ii) To review in details the internal and external use of kanji.

The Kanji as explained in the Paribhasha prakarana of the text Dravya gunavigyana, said to be specific for dhatu shodhana (purification of metals) and other Mercurial processing's. Different methods of Kanji are

described in Sharangdhara Samhita, Bhavaprakasha Samhita and Parad Vidnyaniyam. There is also description about lakshanas, gundharmas and therapeutic efficacy of Kanji. However no comment has been found regarding the shelf life of Kanji. Kanji is a grain based product and it is perishable. Near about 7 to 10 days are required for the preparation of Kanji.

Preparation - Kanji is usually prepared by fermenting incompletely boiled mashadhanya with gruel of raktashali and is routinely used for various purposes. Kanji prepared out of Dhanya is said to be jeeveniya, dahanashana, vata-kapha hara, trushnahara etc. when used internally. But the kanji explained in the paribhasa prakarana of text Rasayanasara is said to be for Dhatu shodhana (purification of metals) and other mercurial processing.[5]

Methods Of Prepration Of Kanji: -

Preparation of Kanji by classical method.

'' अन्नं शाल्यादिसन्सिद्धं प्रशिप्तम् त्रिगुणे जले।।
धान्याम्लं संधितं प्रोक्तं आरनालं च कांजिकम्।
शालिकोद्रव मण्डैर्वा सन्धितं कांजिकं भवेत्''।।

(द्रव्य. वि. परिभाषा खण्ड पृ. ४०)[६]

Procedure -

1) Firstly the Food grade pet containers of 8 litres capacity were sterilized.

2) ½ kg rice was taken in rice cooker and 1 liter water was added to it. Then it was kept on gas stove for cooking. After cooking 1kg 400 gm cooked rice was obtained.

3) Then warm cooked rice was taken in food grade pet container and 4.2 liter (3 times) water was added to it.

4) Then lid of bottle was covered with silver foil and sealed with the help of Multani clay and cotton cloth.

5) The containers were kept in open, cool and dry places with good ventilation for 7 days for preparation. After seven days the liquid inside the container was collected. This is known as Kanji. Previous work was done by Dr. Bhokardankar under Prof Dr. Dilip Wadodkar on topic "Standardization of Kanji" in 2002-2005, in which they specify the Standard values of analytical tests of Kanji.[7]

Nirman Padhhati as per various Ayurved texts:

1) According to bhaisajyaratnavali-

आशुधान्यं क्षोदितंच बालमूलन्तु खण्डशः।
कृतं प्रस्थमितं पात्रे जलं तत्राढकं क्षिपेत्।।
तावत् सन्धाय संरक्षेद यावदम्लत्वमागतम्।
कांञ्जिके तत्तु विज्ञयमेतत् सर्वत्र पूजितम्।। भै. र. ४/५२-५३ [१६]

Properly washed one part of Shastika Rice and measured 14 parts of water were taken and put in a stainless steel container and kept on low flame till it was cooked, this is called as MANDA. It was kept aside to cool for some time. Once all the things were prepared the preconditioned ceramic pot was taken and placed the above prepared MANDA into it. Then 3 parts of water was added into the pot and was properly stirred. The mouth of ceramic pot was closed tightly and left undisturbed for appropriate fermentation. Kanjika was prepared after 4 weeks.

2) According to Rasendra Chintamani

Variety of Tusharahitadhanya (dehusked grain) is made into coarse powder form and filled in one mud pot. Water is added to this pot and left undisturbed till becomes sour. Later bark and roots of nagaramusta, bhrami, gorakhmundi, vishnukranta, punarnava, meenakshi, sarpakshi, sahadevi, shatavari, triphala, girikarni, hamsapadi, chitraka are made in powder form and added to the mud pot. This is known as Dhanyamala. It is used for Parada swedana processes.[8]

3) According to Rasayanasara

The Kanji explained in the Paribhasha prakarana of the text Rasayanasara, is said to be specific for Dhatu shodhana (purification of metals) and other Mercurial processing. Ingredients should be pounded and filtered through cloth. A mud pot smeared with Sarshapataila (mustard oil) in its inner side should be taken and all the ingredients are

slowly put inside the pot. Then 20 ser water is added to it and mixed thoroughly. Later mashachakrika are added at the end. The mouth of the pot to be sealed properly and left undisturbed for 7 days for fermentation. It usually gets completed in 4 days in summer season. Later the product is filtered through cloth and used for various mercurial processes.[9]

4) Ayurved Prakash -

Tushrahita all Dravyas are added into Jalpuritamrutapatra. When it becomes Amla, add Musta, Bramhi, Sarpakshi, Sahdevi, Triphala, Hansaraj, Chitrak. Put the mixture for Sandhan. It is called as Dhanyakamla.[10]

5) Parad Vidnyaniyam: Shaliaadidhanya are cooked and 3 time and water is added into it and kept for 10 days. This is called as Kanjik, Dhanyaamal or Arnal.[10]

6) Sharangdhar Nighantu: In new Mrutpatra Katu tail is applied. Then Nirmaljal is poured into it. After that rajika, ajaji, saindhav, hingu, haldi, cooked rice, Vanshapatra, Kulitha Kwatha are added into it. Mash Vadas are added into it and is kept for 3 days. The product is filtered and called as Kanji.[11]

7) Historical background in modern science: The scientific nature of the process was explored by Louise Pasteur (1822). For a considerable time it was considered that fermentation processes are the result of direct action of living organism on the fermentable material. The controversy ended in 1896 when E butchner, showed that in the production of alcohol from sugar, the fermentation is brought about not by the direct action of living organism, but by an extract, called as Zymase.[12]

Internal use benefits-[13]

Kanjika as a final product of rice is beneficial for health. It has been described as-
● digestive stimulant, ● acts as expectorant,
● quenches thirst, ● prevents foul smell of oral cavity ● provides good taste to oral cavity when taken as Gandusha ● reduces vaatakapha diseases ● reduces constipation
● Jeevaniya (nourishing), ● Daha nashana (relieve burning sensation), ● Vata Kapha hara (alleviate Vata and Kapha), ● Trushna hara (relieves thirst) etc when used internally.

External use - It alleviates burning sensation, useful in skin diseases and fever by external application. Different uses of Kanji are given in text such as use of Kanji in Parada and Maharasa. Also, ashtasanskara of parada cannot be imagined without Kanji. Thus, all above explanation of Kanji is having longer shelf life, quick absorption and action with excellent therapeutic efficacy is available, but there is very less knowledge available of standardisation of the preparation procedure and the final product. Siddhi Lakshana of Kanji is require more clarity instead of depending only upon the statement that "Kanji should be kept until the product become sour" as the feeling of sourness differs from person to person and hence it can not be marker test to decide the Quality of Kanji. But the Kanji as explained in the Paribhasha prakarana of the text Rasayanasara, said to be specific for dhatu shodhana (purification of metals) and other Mercurial processings.

Utility of Kanji in Rasavarga-[14]

1) Abhraka Shodhana (Mica)- Abhrakapatra is to be heated in intense fire and dipped in kanji for 7 times. Or 1-part Sudha abhraka and ½ or ¼ part shalidhanya (rice grain) should be mixed together and tied in a thick cloth to make a pottali which is to be immersed in kanji for 3 days. On 4th day pottali should be loosened slightly and rubbed with hand. By this method abhraka escape out of pottali into the kanji in fine powder form which has to be filtered later.

2) All the lohas Samanya Shodhana - Thin sheets of ashuddha dhatu are to be heated in

intense fire and dipped in each of the following liquid media consecutively for 7 times- tila taila, takra, gomutra, kanji and kulattha kwatha.

3) Tamra Shodhana - Paste of Saindhava lavana and Nimbuswarasa are applied over the tamrapatra. It is then heated and dipped in kanji for 8 times.

4) Naga Marana - Suddha naga is taken and melted in iron vessel. Then ¼th part of Ashwath twak and Chinchatwak bhasma are added gradually by stirring through iron ladle, till naga converts into powder form. The collected ash of naga is washed with water 2-3 times and dried. Later equal quantity of Suddha Manashila is added to Nagachurna and levigation with Jambiriswarasa or kanji is done. Then it is subjected to kukkutaputa. After it cools down 1/20th part of manashila is added and bhavana with Nimbuswarsa or Kanji is given for 3 hours to give kukkuta puta. This process is repeated for 60 time.

Factors affecting the physiochemical properties of kanji-[15]

- Storage.
- Fungus or bacteria like- Escherichia coli, Salmonella species, Pseudomonas aurginosa and Staphylococcus aureus.
- Saviryataavadhi.
- When if pH of Kanji goes less than 3.00 or greater than 4.00 then the degradation starts and the opportunistic organisms may infect the product.

Conclusion- Kanji having the properties like tikshna, samghata-bhedana and shaithilikarana possess the wide applicability in multiple procedures of Rasashastra. Due to its acidic nature, it helps to break the hard mantle of metals. It makes the metals brittle and soft thus making it suitable for further processes. It has been utilized as different media in many of the formulations.

References-

1) Ambikadatta Shastri,Sushruta Samhita,12th edition,2001 Chaukhambha Sanskrit Samsthana, Varanasi, Kritanna Varga, 45/215,Pp 178

2) Ambikadatta Shastri, Sushruta Samhita, edition, 2001 Chaukhambha Sanskrit Samsthana, Varanasi, Kritanna Varga, 46/347

3) Dr. Satish Chandra Sankhyadhar, Raj Nighantu, Chaukhambha Publication, Varanasi, Jan. 2012

4) Sharangdhara Samhita, edited by Vaidya Ratna Laxmipati Tripathi, 7thedition, Chaukhamba Amar Bharti prakashan,Varanasi.

5) Shyamasundaracharya Vaidya, Rasavanasara, Shyamasundara Rasayanashala, Banaras, Paribhasha Prakarana, Verse 55-60, Pp 67-8

6) Bhavamishra, Bhavaprakasha Nighantu, translated by K. R. Srikantha Murthy, Krishnadas Academy, 1998, Purvakhanda, Verse 60-2, Pp 372

7) New Delhi: 2003. Ayurvedic Formulary of India; (AFI Paribhasaprakaran) Part-I. Govt. of India

8) Rasratnasammuchay edited by Ambika Datta Shastri, 4thedition Chaukhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi

9) Shyamasundaracharya Vaidya, Rasavanasara, Shyamasundara Rasayanashala, Banaras, Paribhasha Prakarana, Verse 55-60, Pp 68

10) Vaidya Vasudeva mulashnakaardvivedi, Parad Vidnyaniyam,Sharmaayurved Bhandar,1978,Parad Viagyniyam Page-56

11) Sharangdhara Samhita, edited by Vaidya Ratna Laxmipati Tripathi, 7thedition, Chaukhamba Amar Bharti prakashan,Varanasi

12) Dr B. K. Sharma, industrial chemistry 6th edition 1994, Krisha Mandir Prakashan, Mandirmarg, Meerut (UP)

13) Dr. Satish Chandra Sankhyadhar, Raj Nighantu, Chaukhambha Publication, Varanasi, Jan. 2012

14) Acharyah Shree Vagbhat. Rasa Ratna Samuchchayah with Siddhipradahindi commentary by Prof. Siddhi Nandan Mishra. 1st ed. Varanasi: Chaukhambha Orientalia; 2011. Chapter 3, verse 123-124:85.

15) Akhilesh Kr. Verma, Neeraj Kumar, L.N.Gupta, Phramceutical Standardization of Arjunarishta: A bio chemical fermented preparation. Int .J.Res.Ayurveda Pharm, 2014; 5(4):476-479.

16) Bhaisajyaratnavali, edited by Ambika Datta Shastri, 4thedition Chaukhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi.chapter 4-52/53

अग्नि चिकित्सा

Vd. Gauri R. Dongare,
Siddhant Samhita Dept.,
PMT's Ayurved College,
Shevgaon, Ahamednagar.

Vd. Kaustubh K. Purkar,
Asso. Prof., Siddhant Samhita Dept.,
PMT's Ayurved College,
Shevgaon, Ahamednagar.

गोषवारा – शरीराअंतर्गत स्थित जठराग्नीस 'भगवान' अशी उपमा देऊन आचार्य सुश्रुतांनी अग्नीची महती वर्णन केली आहे. हे अग्नि महाभूत बाह्यसृकष्टत ज्वाला स्वरूपात कार्यकारी आहे. अग्निची बाह्यसृष्टीतील कार्य आणि शरीरांतर्गत कार्य यामध्ये 'लोकपुरुषसाम्य' सिद्धांतानुसार साम्य आढळते; जसे बाह्यअग्नि अन्नपदार्थ पाकाचे कार्य करतो, तसेच जठराग्नी शरीरात पाचनाचे कार्य करतो. मग आता हा अग्नि शरीरात कोणत्या स्वरूपात असतो? यावर आचार्य सुश्रुत म्हणतात की पित्त आणि अग्नि एकच आहेत. अग्नी शरीरात 'पित्तान्तर्गत उष्मा' या स्वरूपात स्थित आहे. असं असेल तर अग्नी आणि पित्त एकच आहेत मग अग्नि म्हणजेच पित्त का..? असा प्रश्न उपस्थित राहतो, याचे उत्तर आचार्य डल्हनांनी टिकेमध्ये दिले आहे ते म्हणतात की, अग्निला हा स्वतः रसादीगुण उपाधी रहित असतो; तसे पित्त हे रसादी उपाधी युक्त असते, म्हणजे पित्त आणि अग्नि हे आश्रय – आश्रयी संबंधाने एकत्र असतात, अग्निचिकीत्सा करतांना पित्ताच्या गुणांचा विचार करून औषधी योजना करावी लागते. शरीरात जो मुख्य जठराग्नी आहे तो ग्रहणीस्थित आहे आणि त्या ठिकाणी पाचक पित्त अग्नि स्वरूपात कार्य करते, हे पाचक पित्त पाचनाच्या वेळी 'त्यक्तद्रवत्व' या आपल्या गुणधर्मामुळे अग्निसमान कार्य करते. म्हणजे शरीरात जो मुख्य अग्नि आहे तो याच पाचक पित्त स्वरुपात आहे, म्हणून अग्निची चिकीत्सा करतांना पाचक पित्तामार्गेच करता येते.

मुख्यशब्द – अग्निचिकित्सा, पाचक पित्त, रसदिउपाधी, गुण

परिचय – 'यदन्नं देहधात्वोजबलवर्णादिपोषणम् ।
तत्राग्निर्हेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः।। अ.हृ.शा. ३/५४

या सुत्रामधून वाग्भटानी अग्निची महती वर्णन केली आहे. अन्न हे धातु, ओज, बल, वर्ण इत्यादिचे जे पोषण करते, ते अग्निमुळेच आहे कारण अग्निमुळे आहाराचा पाक होऊन रसादिक उत्पन्न होतात. रसादिक धातू अपक्व आहारापासून उत्पन्न होत नाहीत. ज्या रसादी सप्त धातूंमुळे पांचभौतिक देहाचे चलनवलन सुरू आहे, अशा सुयोग्य धातूंची निर्मितीस अग्नि आधार आहे. म्हणूनच सुश्रुतानी अग्निस 'भगवन' म्हंटले आहं. याचा प्रत्यय भगवतगीतेमध्ये येतो, येथे भगवान श्रीकृष्ण स्वतः म्हणतात की,

'अहं वैश्वानरो भुत्त्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पंचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।।' – भगवतगीता १५/१ पुरुषोत्तमयोगः

या श्लोकातून भगवान स्वतः म्हणतात, की मी स्वतः अग्निरूपाने प्रत्येक प्राणिमात्रामध्ये आश्रित आहे. आणि त्यायोगे हा देहव्यापार चालवतो, चतुर्विध अन्नाच्या पचनासाठी आणि त्यामुळे धातुवर्धन होऊन देहासाठी अग्नि सर्वस्व आहे.

'आग्नेयानि दर्शनं रूपं पित्तमूष्मा पक्तिः सन्तापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यं च ।। ११ ।। – अ.सं.शा.५/११

मनुष्याच्या ठायी असणारे मानस भाव, सन्ताप, मेधा, शौर्य, तेज हे अग्निच्या परिणामी पित्तप्राधान्यामुळे अधिक दिसतात.

''आयुवर्णो बलं स्वास्थ्यामुत्साहोपचयौ प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्त देहाग्निहेतुकाः ।।
शान्तेऽग्नौ म्रियते युवते चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ।''च.चि १५/३,४

आचार्य चरकांनी अग्निवेशतंत्रामध्ये ग्रहणी चिकित्सा अध्यायामध्ये अग्निची महत्तता सांगितली आहे. अग्नि जन्मापासून मनुष्याच्या देहामध्ये प्रज्वलित असतो त्यायोगे आहाररसाचे पाचन होऊन रसादि सप्तधातूंची उत्पत्ती होते, आणि शरीरात भावपदार्थ तयार होऊन शरीराचे धारण आणि पोषण होते. आयुष्य, वर्ण, बल, स्वास्थ, उपचय, प्रभा, उत्साह हे सर्व अग्निच्या प्राकृत कार्यावर अवलंबुन असते, सप्तधातूंचे सार असणारे ओज अग्निमुळे निर्माण होते, आणि म्हणूनच असा हा अग्नि प्राणाचे रक्षण करण्यास समर्थ आहे. असा हा भगवान स्वरूप अग्नि जेव्हा शांत होतो तेव्हा त्या मनुष्याचे जीवन संपुष्टात येते.

अग्नि विकृत झाल्यास तो शरीरामध्ये अनेक व्याधी उत्पन्न करतो म्हणून अग्निचे रक्षण करणे अतिशय महत्वाचे आहे.

शरीराअंतर्गत अग्निस्वरूप – अग्नि हा शरीरांतर्गत असणाऱ्या पिताचा गुण असे आचार्य चरकांनी सूत्रस्थान बाराव्या अध्यायात वर्णन केले आहे. म्हणजेच शरीरात पाचक पित्त अन्नपचनाच्यावेळी उष्मास्वरुपात जे कार्य करते तोच जाठराग्नि' होय. पाचक पित्त द्रवत्वाचा त्याग करून अग्निस्वरूप कार्य करते.

'अग्निरेव शरीरे पित्तांतर्गतः ।' – च. सू. १२ /११

'शरीरे ज्वालादियुक्त वन्हिनिषेधेन पितोष्मरूपस्य वन्हें ।' च.सू.१२/११ (चक्रपाणि टीका)

चरक संहितेमध्ये आचार्यांनी मानवी देहामध्ये अग्नि स्वरुप नक्की कसे असते हे सांगितले, त्यासाठी चक्रपाणिची वरील टीका अतिशय उपयुक्त ठरते; ते सांगतात की बाहेरच्या सृष्टीत अग्नि हा जसा ज्वाला स्वरुपात असतो, तसा मानवी शरीरामध्ये अग्नि पितामध्ये उष्मा स्वरुपात स्थायी असती.

'न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । सु. सु. २५/५

आचार्य सुश्रुतांनी सुत्रस्थानात अग्नि म्हणजेच पितांतर्गत एक गुण असे स्पष्ट केले आहे.

'अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यमं पुरेरितम् ।

दोषधातुमलादीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम।' –अ.ह.शा. ३।४९

वरील श्लोकानुसार पाचक पित्त हेच 'जठराग्नि'म्हणून कार्यरत असते. अशा या अग्निचे त्याच्या अधिष्ठानानुसार विविध प्रकार पडतात.

आयुर्वेद संहितेनुसार अग्नीचे प्रकार –

१) आचार्य चरक १३ जाठराग्नि–१, भूताग्नि–५, धात्वाग्नि–०७

२) आचार्य सुश्रुत ०५ – पाचकाग्नि, रंजकाग्नि, साधकाग्नि, भ्राजकाग्नि, आलोचकाग्नि

३) आचार्य वाग्भट १८ – भूताग्नि–०५, धात्वाग्नि–०७, दोषाग्नि–०३, मलाग्नि–०३

४) शारंगधर ०५ (पित्त) – पाचक, रंजक, साधक, भ्राजक, आलोचक

५) भावमिश्र – आचार्य चरक आणि वाग्भट यांच्यानुसार

अग्नीची निरुक्ती – अग्नि हा शब्द अंग धातु आणि गती प्रत्यया या शब्दापासून आला आहे ज्याचा अर्थ व्यापकपणे पसरणे असा होतो.

अग्नि स्वरुप –

१) ''अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपिताः शुभाशुभानी करोति ।।'' – च.सू. ११

२) ''रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत पित्त पंचधा ।
प्रविभक्तमअग्निकर्मणाऽनुग्रहं करोती ।।'' – सु.सू.१५/ (०२)

पित्ताचे वर्णन अग्नी असे केले आहे आणि त्याचे मुख्य कार्य पुढीलप्रमाणे आहे;

राग = रंजक पित्त = रस रंजन

पाक = पाचक पित्त = आहाराचे पचन

तेजो = आलोचक पित्त = दर्शन

मेधा = साधक पित्त = बुद्धी

उष्मा = भ्राजक पित्त = त्वचा

अग्नीच्या विकृतीचे कारण –

''अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ।
असात्म्यगुरुशीतातिरुक्षसन्दुष्टभोजनात् ।।
विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद् व्याधी कर्षणात् ।
देशकालर्तुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात।।''
– च.चि १५/०४

अग्निदुष्टी मंदाग्नि, तीक्ष्णग्नि या स्वरूपात आहे. अग्निदुष्टी ही मुख्यतः वरील उद्देशाने आहे.

अग्नी व्यापार – अग्निकार्य –

''अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठ प्राणिनिलाहृतम् । द्रवैर्विभिन्नसंघातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ।। सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ।।'' अ.हृ.शा. ०३/५५,५६

अग्निद्वारे घडणारी पाचन क्रिया सांगतांना येथे वाग्भटांनी तांदूळ शिजविण्याच्या प्रक्रियेचे उदाहरण दिले आहे समान वायूने प्रदीप्त झालेला जाठराग्नि योग्य काळी खाल्लेला, प्राणवायूने कोष्ठात नेलेल्या द्रव पदार्थांनी त्यातील घनता नष्टा झाली आहे, व स्नेहाने मृदू झालेल्या आमाशयातील अन्नास पचवतो. जसा बाहेरचा अग्नि भांड्यातील तांदुळ आणि पाण्यास शिजवतो.

अग्निकार्य –

अन्नसेवन – बोधक कफ (रसस्वाद) –

प्राण वायु (अन्नाचे प्रकर्षण) – क्लेदक कफ – अन्नाला क्लेदकता आणतो. कफस्थित स्नेहभाव अन्नाला स्निग्ध करतो भिन्नसंघात मृता) – समान वायू – काले भुवनं । समं अग्नि स

अग्नि चिकीत्सा – पाचक पित्त संघटन – अग्नि + जल महाभूत प्रधान. अग्नि चिकीत्सा म्हणजे पाचक पित्त चिकीत्सा होय. आयुर्वेद संहिता ग्रंथात याचा उल्लेख आहे. आचार्य सुश्रुतांनी सु.सु.२१ मध्ये याची विस्तृत चर्चा केली आहे. तेथे ते पित्त आणि अग्नि यांच्यातील संबंध स्पष्ट करतात. परंत, सोबतच पित्त आणि अग्नि यांच्यातील फरक आचार्य डल्हण यांनी टीकेमध्ये त्यांच्या अनेक उदाहरणांसह वर्णन केला आहे. सू.नि.१३ मध्ये, सुश्रुतांनी, पालित्य व्याधीच्या संप्राप्तीबद्दल बोलताना, पित्त आणि अग्नी यांच्यात फरक मांडला आहे, तर पाचक पित्ताचा उपचार अग्नि चिकित्सा कसा होऊ शकतो? याचे उत्तर डल्हणाच्या सुश्रुताच्या टिकेत सापडते.

''रसादि गुणोपाधिरहितस्य वन्हेचिकित्सा कर्तु न पायते इति ।'' – डल्हण

डल्हण यांनी अग्निचिकित्सेचे सूत्र देताना सांगितले की, पित्त हे रसवीर्यादि गुणांनी संपन्न आहे आणि अग्नि पित्ताची

'आंतरिक उष्मा' आहे, म्हणून अग्निचिकित्सा हा केवळ पाचक पित्ताचा उपचार असू शकतो, कारण पाचक पित्त त्याच्या 'त्यक्तद्रवत्व' या गुणामुळे अग्निवर कार्य करते. आचार्य सुश्रुतांनी अग्निमांद्यजन्य विकारांचे वर्णन करताना सु.सू.४१ मध्ये पाचक पित्त आणि अग्नि यांच्या संबंधाचे वर्णन केले आहे. अग्नीचे आश्रय पित्त आहे. अग्नी आणि पित्त यांचा जवळचा संबंध आहे. आचार्य चरक यांनी उदर व्याधीचे कारण सांगताना अग्नीमांद्य हे सर्व रोगांचे मूळ असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

पाचक पित्त आणि अग्नि –

''तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि, तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणाऽनुग्रहं करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ।'' सु.सू. २१/१०

''तत्र यदामाशयपक्वाशयमध्यस्थं पंचमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षात्क्षपितसोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वायुक्लेदादिभिरनुग्रहात्दहनपचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सारकिट्टौविभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृह्णाति तत् पाचकमित्युच्यते ।'' – अ.सं.सू. २०/५ [20]

''अग्न्याशये भवेत पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् पाचकम् ।'' – शा.पू. ५/४८ [20]

''पित्तं पंचात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
पंचभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ।।१०।।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ।।११।।
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ।।१२।।'' अ. हृ.सू. १२ / १०–१२

वरील सूत्रांवरून हे सिद्ध होते की अग्निचिकित्सा ही पाचकपित्ताची चिकित्सा आहे. पित्ताचे आश्रयस्थान असलेल्या पित्तावर उपचार करून दुष्ट अग्नीवर उपचार केले जातात.

– पित्त सम अवस्थेत असेल तर अग्नी सम आहे.
– पित्त वाढल्यावर अग्नी शक्तीहीन होतो.
– जेव्हा पित्त क्षीण असते, तेव्हा अग्नि क्षीण होतो. [23]

आतापर्यंत आपण अग्निमांद्य आणि पाचक पित्त यांचा अग्नि विकारांशी संबंधित आहे असे पाहिले, परंतु वर म्हटल्याप्रमाणे अग्नी विकार अत्याग्नीच्या रूपानेही होऊ शकतो. आचार्य चरकाने चिकित्सस्थानाच्या ग्रहणीदोष अध्यायात अत्यग्नीच्या विकाराचे वर्णन केले आहे.

''नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।। २१७।।
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ।
तदा लब्धवलो देद्दे विरूक्षे सानिलोऽनलः ।। २१८ ।।'' च.चि १५/२१७,२१८ [24]

चरकाने भस्मक व्याधीची संप्राप्ती स्पष्ट करताना वरील सूत्र सांगितले आहे.

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतैर्मधुरविज्जलैः ।।२२१।।
अन्नपानैर्नयेच्छान्ति दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।।२२२।।'' च.चि १५/२२१,२२२ [25]

येथे त्यांनी प्रामुख्याने पित्तशामक गुणाचा उपयोग रोगावर उपचार करण्यासाठी केला आहे. वरील सर्व विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की अग्नि चिकित्सा म्हणजे पाचक पित्त चिकीत्सा होय.

निष्कर्ष – वरील सर्व चर्चा अग्नि आणि पित्त यांच्यातील आश्रया–आश्रयी संबंध दर्शवते. पाचक पित्त विशेषतः ग्रहणीस्थित आहे, तेथे ते जठराग्निचे काम करते. त्यामुळे अग्नी दुष्टीवर उपचार करताना पित्त आणि अग्नि यांचा आश्रया–आश्रयी संबंध, पित्त आणि अग्नी यांच्या गुणांमधलं साहचर्य या सगळ्याचा विचार होणे आवश्यक आहे पित्त हे आग्नेय असल्यामुळे दहनपाचनादी क्रिया करते व अग्निप्रमाणे त्याचा व्यवहार केला जातो. पाचकाग्नि किंवा पाचक पित्त असा शब्दप्रयोग केला जातो. अग्निच्या गुणाचे पित्त क्षीण झाले तर तीक्ष्ण, उष्ण अशा अग्निसमान द्रव्यांचा उपयोग केल्याने पित्तवृद्धी होऊ शकते. पित्त वाढले तर शीतोपचाराने पित्त क्षीण होते. तसेच अग्नी वाढतो. त्या वेळी पित्ताचे गुण वाढतात; अग्नी कमी होतो त्या वेळी पित्ताचे गुण कमी होतात. शास्त्रीयदृष्ट्या दोघांत अभेद आहे; पण दोघांत वैषम्य असणारे काही धर्म आहेत. तूप हे पित्ताचे शमन करते पण अग्नी वाढविते. शेळीचे दूध व मांस हे पित्त वाढवितात. पण अग्नी मंद करतात. दिवसा झोपल्यामुळे पित्त वाढते, पण अग्नी मंद होतो. वातामुळे अग्नी विषम, पित्तामुळे तीक्ष्ण, कफामुळे मंद व समदोषांनी सम होतो. पित्त द्रव गुणात्मक आहे, पण अग्नी 'त्यक्तद्रव' आहे. पचन करणे हे अग्नीचे महत्त्वाचे कार्य आहे. अग्नी वाढला तर तो अधिक प्रमाणात आहार पचवितो. पित्ताचे तसे नाही.

चरकाचार्यांनी अग्नि हा पित्तांतर्गत मानला आहे. पित्ताचे पाच प्रकार आहेत. त्यापैकी एका जठरस्थ पित्ताला अग्नी असे म्हणतात. पित्तवृद्धीत इतर पित्ते वाढतात. पण ती अग्नीला वाढवीत नाहीत. अग्नीखेरीज इतर पित्तांची उष्णता पचन न करता दाहक असते. यामुळे परमार्थतः अग्नी व पित्त यांत भेद नाही. आयुर्वेदातील संहिताकारांच्या विधानावरून याला पुष्टी मिळते. त्यामुळे अग्नि चिकित्सा हे दुसरे तिसरे काही नसून पाचक पित्त चिकित्सा आहे. [26]

संदर्भ – १) महर्षी सुश्रुत लिखित सुश्रुत संहिता कविराज अंबिकादत्त शास्त्री सूत्र स्थान अध्याय क्र.२१ श्लोक क्रमांक ९ पृष्ठ क्रमांक चौखंबा प्रकाशन नवी दिल्ली.
२) प्रा. कृष्णकांत पांड्ये लिखित क्रिया शारीर, प्रकरण प्रकृति पित्त पृष्ठक्र. ७६ कृष्णदास अकादमी वाराणसी, चौखंबा प्रकाशन.
३) सुश्रुत संहिता दलाहन टिका महर्षी सुश्रुत संपादित कविराज अंबिकादत्त शात्री सूत्र स्थान अध्याय क्र.२१ श्लोक क्रमांक ९ पृष्ठ क्रमांक चौखोंबा प्रकाशन नवी दिल्ली.
४) चक्रपाणी, अग्निवेस लिखित चरक संहिता, वैद्य जाधवजी त्रिकमजी आचार्य चिकित्सास्थान संपादित, अध्याय क्र. १५ वा, श्लोक क्र. ३,४ पृष्ठक्रमांक ५१२, चौखंभ पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
५) चक्रपाणी, अग्निवेसा लिखित चरक संहिता, वैद्य जाधवजी त्रिकमजी आचार्य चिकित्सास्थान संपादित, अध्याय क्र. १५ वा, श्लोक क्र. ३८ पृष्ठक्रमांक, चौखंभा पब्लिकेशन, नवी दिल्ली
६) महर्षी सुश्रुत लिखित सुश्रुत संहिता कविराज अंबिकादत्त शात्री सूत्र स्थान अध्याय क्र. २१ श्लोक क्रमांक १० पृष्ठ क्रमांक चौखोंबा प्रकाशन नवी दिल्ली.
७) वाग्भट कृत अष्टांगरुदय लिखित डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे, सूत्रस्थान आध्याय क्रमांक १ श्लोक क्रमांक ११ पृष्ठ क्रमांक ३ प्रोफिशंट पब्लिकेशन, पुणे.
८) शारंगधर संहिता
९) भावमिश्र
१०) आयुर्वेद भास्कर द्वारे वैद्य भास्कर विश्वनाथ गोखले प्रकरण अग्निमांड्यजन्य व्याधी पान क्र. १८२,१८३ वैद्य य. गो. जोशी इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे द्वारा प्रकाशित.
११) चक्रपाणी, अग्निवेस लिखित चरक संहिता, वैद्य जाधवजी त्रिकमजी आचार्य सूत्रस्थान संपादित, अध्याय क्र. १२ वा, श्लोक क्रमांक ११ पृष्ठक्रमांक, चौखंभ पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
१२) महर्षी सुश्रुत द्वारा संपादित सुश्रुत संहिता दलाहन टिका कविराज अंबिकादत्त शात्री सूत्र स्थान अध्याय क्र. २१ श्लोक क्र. ९ पृष्ठक्रमांक चौखोंबा प्रकाशन नवी दिल्ली.
१३) http://www. researchgate.net /publication /357167175
१४) चक्रपाणी, अग्निवेस लिखित चरक संहिता, वैद्य जाधवजी त्रिकमजी आचार्य सूत्रस्थान संपादित, अध्याय क्र. ११ वा, श्लोक क्र. पान क्र., चौखंभा पब्लिकेशन, नवी दिल्ली
१५) महर्षी सुश्रुत लिखित सुश्रुत संहिता कविराज अंबिकादत्त शात्री सूत्र स्थान अध्याय क्र. १५ श्लोक क्र. ०४ पृष्ठ क्रमांक चौखोंबा प्रकाशन नवी दिल्ली संपादित.
१६) चक्रपाणी, अग्निवेसा लिखित चरक संहिता, वैद्य जाधवजी त्रिकमजी आचार्य चिकित्सास्थान संपादित, अध्याय १५ वा, श्लोक क्रमांक ०४ पृष्ठक्रमांक, चौखंभ प्रकाशन, नवी दिल्ली.
१७) महर्षी सुश्रुत लिखित सुश्रुत संहिता कविराज अंबिकादत्त शात्री सूत्र स्थान अध्याय क्र. ३५ श्लोक क्र. २८ पृष्ठक्र. चौखोंबा प्रकाशन नवी दिल्ली संपादित.
१८) महर्षी सुश्रुत लिखित सुश्रुत संहिता कविराज अंबिकादत्त शात्री निदान स्थान अध्याय क्र. १७ श्लोक क्र. पृष्ठ क्रमांक चौखोंबा प्रकाशन नवी दिल्ली संपादित.
१९) प्रा. कृष्णकांत पांडये लिखित क्रिया शरीर, प्रकरण पाचक पित्त पृष्ठक्र. ७५ कृष्णदास अकादमी वाराणसी, चौखंबा प्रकाशन.
२०) ब्रुद्ध वाग्भटकृत अष्टांग संग्राह द्वारा संपादित
२१) शारंगधर संहिता
२२) डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे लिखित वाग्भट कृत अष्टांगरुदय, सूत्रस्थान आध्याय क्र. १२ श्लोक क्र. १०, ११ पृष्ठ क्रमांक ३ प्रोफिशंट पब्लिकेशन, पुणे.
२३) आयुर्वेद भास्कर द्वारे तव. भास्कर विश्वनाथ गोखले प्रकरण आमचे महत्वाचे पान क्र. २५०,२५१ तव द्वारे प्रकाशित. य.गो. जोशी इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे.
२४) चक्रपाणी, अग्निवेसा लिखित चरक संहिता, वैद्य जाधवजी त्रिकमजी आचार्य चिकित्सास्थान संपादित, अध्याय क्रमांक १५ वा, श्लोक क्र.२१७, २१८ पृष्ठक्रमांक, चौखंभ प्रकाशन, नवी दिल्ली
२५) चक्रपाणी, अग्निवेस लिखित चरक संहिता, वैद्य जाधवजी त्रिकमजी आचार्य चिकित्सास्थान संपादित, अध्याय क्र. १५ वा, श्लोक क्र. २२१,२२२ पृष्ठक्रमांक, चौखंभा पब्लिकेशन, नवी दिल्ली
२६) दोषधातुमलविज्ञान वै गो.आ. फडके

अभिनंदन!

डॉ. विजय डोईफोडे ताराचंद हॉस्पिटलच्या नियामक मंडळाच्या अध्यक्षपदी

दि. १६ मार्च २०२४ रोजी झालेल्या शेठ ताराचंद रामनाथ हॉस्पिटलच्या नियामक मंडळाच्या सभेत डॉ. विजय डोईफोडे ह्यांची अध्यक्षपदी एकमताने निवड झाली. ह्याच सभेत उपाध्यक्ष पदावर श्री. रतन राठी ह्यांची निवड झाली.

डॉ. डोईफोडे हे राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाचे विद्यमान विश्वस्त असून आयुर्वेद रसशाळा समितीचे अध्यक्ष आहेत.

डॉ. डोईफोडे ह्यांच्या अनुभवाचा फायदा शेठ ताराचंद हॉस्पिटलच्या प्रगतीच्या दृष्टीने नक्कीच होणार आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ आणि आयुर्विद्या मासिक समितीच्या वतीने डॉ. डोईफोडे ह्यांचे हार्दिक अभिनंदन व शुभेच्छा.

वृत्तांत

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ – शतकपूर्ती समारंभ – दि. २७/२/२०२४

डॉ. मिहीर हजरनवीस

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाचा शतकपूर्ती समारंभ दि. २७/२/२०२४ रोजी टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयाच्या एन. आय. एम. ए. सभागृहात दुपारी साडेचार वाजता आयोजित करण्यात आला होता.

समारंभास प्रमुख अतिथी म्हणून सिंबायोसिस इंटरनॅशनल अभिमत विश्वविद्यालयाचे कुलपती पद्मभूषण **डॉ. शां. ब. मुजुमदार** लाभले होते. विशेष अतिथी म्हणून एअर मार्शल (निवृत्त) **मा. श्री. भूषण गोखले** उपस्थित होते. अध्यक्षस्थानी राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष **डॉ. दिलीप पुराणिक** होते.

अत्यंत आकर्षक पद्धतीने सजविलेल्या सभागृहात निमंत्रितांनी प्रचंड गर्दी केली होती. मान्यवरांच्या हस्ते श्री धन्वंतरींचे पूजन झाल्यानंतर कलादालनात आयोजित भव्य आरोग्य चित्रांच्या प्रदर्शनाचे उद्घाटन मान्यवरांच्या हस्ते करण्यात आले. सर्व मान्यवरांनी प्रदर्शनातील आरोग्यविषयक चित्रांची तोंड भरून प्रशंसा केली.

अतिशय आकर्षक अशा फुलांनी सुशोभित केलेल्या एन.आय.एम.ए. सभागृहात मान्यवर अतिथींनी प्रवेश करताच टाळ्यांच्या कडकडटाने सभागृह दुमदुमुन गेले. डॉ. गौरी गांगल ह्यांनी सादर केलल्या श्री धन्वंतरी स्तवनाने सभागृह मंगलमय वातावरणाने भारावले गेले. सचिव डॉ. राजेंद्र हुपरीकर ह्यांनी प्रास्ताविक करतांना शताद्बी महोत्सवाचा परामर्श घेतला व उपस्थितांचे हार्दिक स्वागत केले.

मान्यवर अतिथींचा परीचय केल्यानंतर त्यांचा अतिशय हृदय सत्कार करण्यात आला. मंगलदीप प्रज्वलन करुन समारंभाचा शुभारंभ झाला.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळातर्फे दिला जाणारा **''जीवन गौरव पुरस्कार''** केंद्र सरकारच्या **''आयुष'' विभागाचे सल्लागार डॉ. मनोज नेसरी** ह्यांना आणि दिल्ली येथील **''ऑल इंडिया इन्स्टिटयूट ऑफ आयुर्वेद''** (AIIA) च्या **संचालक प्रा. डॉ. तनुजा नेसरी** ह्यांना जाहीर होताच उपस्थितांनी टाळ्यांचा गजर करून आपली पसंती व्यक्त केली. European Ayurved Academy चे संस्थापक डॉ. सुभाष रानडे आणि डॉ. सौ. सुनंदा रानडे ह्यांना "Exponent of Ayurved Award" ने गौरविण्यात आले.

शतकमहोत्सवानिमित्त ''आयुर्विद्याने'' तयार केलेल्या **''शतकोन्मेष''** स्मरणिकेचे प्रकाशन, तसेच **Ayurvidya International" 2024 Jan. Vol. I** चे प्रकाशन मान्यवरांच्या हस्ते करण्यात केले. ह्याचवेळी डॉ. तरनूम पटेल लिखीत शारीरक्रिया विषयावरील पुस्तकाचे प्रकाशनही करण्यात आले.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ प्रायोजित कै. पु. ग. नानल आंतर–वैद्यकीय महाविद्यालयीन राष्ट्रीय स्पर्धांतील विजेत्यांना **''नानल चषकांचे''** वितरण करण्यात आले. तसेच आयुर्वेद रसशाळा निर्मित **सहा नवीन औषधांचे विमोचन** मान्यवरांच्या हस्ते करण्यात आले. आयुर्वेद रसशाळेच्या इमारतीच्या नूतनीकरणाच्या कामाचा प्रारंभ दूरस्थ पद्धतीने करण्यात आला.

विद्यमान विश्वस्त डॉ. भा. ग. धडफळे, डॉ. मधुकर सातपुते, डॉ. भा. कृ. भागवत, डॉ. वि. वि. डोईफोडे, डॉ. दि. प्र. पुराणिक, ॲड. श्रीकांत पाटील, डॉ. संजय गव्हाणे, डॉ. राजेंद्र हुपरीकर, व प्राचार्य डॉ. सरोज पाटील ह्यांचा गौरव मान्यवर अतिथींच्या हस्ते करण्यात आला.

मा. प्रमुख अतिथी डॉ. मुजुमदार ह्यांनी शतकपूर्ती निमित्त संस्थेला शुभेच्छा दिल्या. **महाराष्ट्र आयुर्वेद विद्यापीठाची** निर्मिती करण्यात रा. शि. मंडळाने पुढाकार घ्यावा असे त्यांनी सुचविले. मा. श्री. भूषण गोखले ह्यांनीही संस्थेचे अभिनंदन करत शुभेच्छा दिल्या.

अध्यक्षीय मनोगत व्यक्त करतांना डॉ. दिलीप पुराणिक

शतकपूर्ती समारंभ– दीप प्रज्वलन प्रसंगी – उजवीकडून – प्राचार्य, डॉ. सरोज पाटील, श्री. गोखले, डॉ. हुपरीकर, डॉ. मुजुमदार, डॉ. पुराणिक, डॉ. भागवत, डॉ. डोईफोडे, डॉ. गव्हाणे, डॉ. धडफळे, ॲड. श्रीकांत पाटील.

शतकोन्मेष स्मरणिकेचे प्रकाशन

Ayurvidya International, Jan 2024, Vol I Issue चे प्रकाशन

ह्यांनी आयुर्वेद विद्यापीठ स्थापन करण्यात पुढाकार घेण्याचे आश्वासन दिले. शतकमहोत्सवा निमित्त आयोजित कार्यक्रमात सहभागी झालेल्या सर्वांचेच आभार मानले.

डॉ. भा. कृ. भागवत ह्यांनी आभार प्रदर्शन केले. समारंभाचे सूत्रसंचलन डॉ. मिहीर हजरनवीस व डॉ. विनया दीक्षित ह्यांनी व्यावसायिक कुशलतेने केले.

राष्ट्रगीतानंतर कार्यक्रमाची सांगता झाली.

शतकपूर्ती समारंभास उपस्थित मान्यवर व हितचिंतक

वृत्तांत

रा. शि. मंडळ संचलित कै. कृ. ना. भिडे आयुर्वेद संस्थेचा बारावा वर्धापनदिन – १ मार्च २०२४

डॉ. मधुकर सातपुते

रा. शि. मंडळ संचलित कै. कृ. ना. भिडे आयुर्वेद संस्थेचा बारावा वर्धापनदिन शुक्रवार दि. १ मार्च २०२४ रोजी संस्थेच्या वास्तूत संपन्न झाला. समारंभास उपस्थितांचे स्वागत संस्थेचे सदस्य डॉ. मनोज फडणीस यांनी केले. संस्थेचे अध्यक्ष डॉ. मधुकर सातपुते व रा. शि. मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दि. प्र. पुराणिक यांच्या शुभहस्ते धन्वंतरी पूजन करण्यात आले. धन्वंतरी स्तवन डॉ. प्रज्ञा अक्कलकोटकर यांनी केले.

रा. शि. मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दि. प्र. पुराणिक, उपाध्यक्ष डॉ. भा. कृ. भागवत, सदस्य डॉ. भा. ग. धडफळे, माजी धर्मादाय आयुक्त मा. चऱ्होलीकर, श्री. हर्षल दुसाने व प्रमुख अतिथी सौ. गौरी ठाकूरदेसाई इ. मान्यवरांचा सत्कार डॉ. मधुकर सातपुते यांनी केला. यानंतर डॉ. मधुकर सातपुते यांनी प्रास्ताविकात संस्थेची माहिती, उपक्रम, आगामी उद्दीष्टे इ. माहिती विदित केली.

सौ. गौरी ठाकूरदेसाई यांनी स्वतःबद्दल माहिती देताना आजारी असल्याने आता ५० व्या वर्षापर्यंत प्रकृतीच्या संबंधात आलेल्या अडचणींबद्दल सविस्तर माहिती दिली. तसेच घरातील वृद्ध व्यक्तींची काळजी घेणारी **''माय केअर फाऊंडेशन''** संस्थेच्या सामाजिक कार्यात कार्यरत असून चॉकलेट बनविण्याचा व्यवसायही करत आहे असे सांगितले. उपस्थितांनी त्यांचे मनोमन कौतुक केले व पुढील आयुष्यासाठी शुभेच्छा व प्रोत्साहन दिले.

From Left - Mrs. Thakurdesai, Dr. Puranik, Dr. Satpute, Dr. Bhagwat.

रा. शि. मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दि. प्र. पुराणिक यांनी मार्गदर्शनपर भाषण केले. रा. शि. मंडळाचे उपाध्यक्ष डॉ. भा. कृ. भागवत यांनी उपस्थितांचे आभार मानले. नंतर अल्पोपहाराने कार्यक्रम संपन्न झाला.

वृत्तांत

मोफत तपासणी शिबीर - नानल रुग्णालय

डॉ. प्रमोद दिवाण

दिनांक १५ फेब्रुवारी २०२४ रोजी वैद्य पुरुषोत्तम शास्त्री नानल रुग्णालयाच्या ५९ व्या वर्धापनदिनानिमित्त वैद्यकीय शिबीर पार पडले. या शिबिरात जनरल चेकअप, केशविकार व त्वचा विकार, पाईल्स-फिशर-फिस्चुला या विकारांशी संबंधित रुग्णांची तपासणी करण्यात आली. या शिबिराचा ८० हून अधिक रुग्णांनी लाभ घेतला. गरजू रुग्णांना आयुर्वेद रसशाळेतर्फे सवलतीच्या दरात औषधे देण्यात आली. या शिबिरास राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दि. प्र. पुराणिक, रुग्णालयाचे चेअरमन डॉ. वि. वि. डोईफोडे, राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाचे सचिव डॉ. राजेंद्र हुपरीकर, रुग्णालयाचे उपअधीक्षक डॉ. प्रमोद दिवाण उपस्थित होते.

या शिबिरामध्ये वैद्य. मानसी पवार, वैद्य निकिता पाटील, वैद्य ओंकार ज्योतिक, वैद्य प्रसाद बापट, वैद्य अमित पालिवाल, वैद्य मनोज फडणीस यांनी रुग्ण सेवा दिली. शिबिराचे संयोजन डॉ. स्वप्नाली पुराणिक व सौ. दिपा कुलकर्णी यांनी केले.

केशविकार रुग्ण तपासणी

श्री धन्वंतरी पूजन - डावीकडून - डॉ. पुराणिक, डॉ. डोईफोडे, डॉ. धडफळे, डॉ. दिवाण, डॉ. हुपरीकर

वृत्तांत

आयुर्वेद रसशाळेचा कोकणवासी डॉक्टर्ससाठी सी.एम. ई. कार्यक्रम

दि. ७ मार्च २०२४ रोजी आयुर्वेद रसशाळेच्या वतीने चिपळूण येथे डॉक्टर्ससाठी हॉटेल ओऍसिस येथे सी.एम. ई. कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला.

कार्यक्रमात सुप्रसिद्ध स्त्रीरोग तज्ज्ञ डॉ. मंदार रानडे ह्यांचे Integrated Approach to Infertility ह्या विषयावर उद्‌बोधक व्याख्यान झाले. तसेच डॉ. अमित जगताप, डॉ. ओंकार उरणे, डॉ. निखील व्यवहारे ह्यांचीही मार्गदर्शक व्याख्याने झाली.

चिपळूण व परीसरातील सुमारे सत्तर डॉक्टर्स ह्या कार्यक्रमासाठी आवर्जून उपास्थित होते.

कार्यक्रमासाठी उपस्थित चिपळूणचे डॉक्टर्स

डॉ. मंदार रानडे व्याख्यान देताना

तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सक....।।

डॉ. अपूर्वा संगोराम, कार्यकारी संपादक

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम्।
तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सक।।सु.सु.(डल्हण टीका)

सुश्रुतसंहीतेचे टीकाकार आचार्य डल्हण यांनी चिकित्सक कसा असावा याचे वर्णन करत असताना उपरोक्त श्लोक उद्‌धृत केला आहे. त्यानुसार उत्तम चिकित्सक होण्यासाठी वैद्याने केवळ एकाच शास्त्राचा अभ्यास न करता सर्व शास्त्रांचा अभ्यास करून चिकित्सेची तत्वे व शास्त्र जाणून घेतली पाहीजेत असा उपदेश ते करतात.

सद्यकाळातील आयुर्वेदाचे प्रशिक्षण घेणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी हे सूत्र अतिशय महत्वाचे आहे. दहावी बारावी पर्यंत इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा, महाविद्यालयातून प्रशिक्षण घेऊन आल्यानंतर आयुर्वेदाला प्रवेश घेतल्यानंतर शारिर रचना, क्रिया यासारख्या विषयांमधील संस्कृतप्रचूर नावे, आत्मा मन यासारखे प्रज्ञेने आकलन करण्यासारखे विषय, वात, पित्त, कफ, पंचमहाभूते यांवर आधारीत मूलभूत सिद्धांतांचे अध्ययन यामुळे काही वेळा विद्यार्थ्यांचा भ्रमनिरास होऊ शकतो किंवा आपण कुठे येऊन पडलो ही भावनाही मनात येऊ शकते. या विचारातून तो विद्यार्थी लवकर बाहेर पडू शकला नाही तर आयुर्वेदाचे अध्ययन सोडण्यापर्यंतही त्याची मजल जाऊ शकते. या अशा प्रसंगी या विद्यार्थ्यांना शिकवणाऱ्या अध्यापकांचे कौशल्य पणाला लागते आयुर्वेदाचे सिद्धांत, सर्व जटील संज्ञा या सोप्या पद्धतीने उलगडून दाखवत विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये आयुर्वेदाविषयी प्रीती जागृत करणे हे अतिशय महत्वाचे काम प्रथम वर्षाच्या अध्यापकांना करावे लागते.

त्यामुळे एनसीआयएसएमनुसार आयुर्वेदाचा अभ्यासक्रम करत असताना फक्त आयुर्वेद असा न ठेवता त्यामध्ये आधुनिक शास्त्राचाही प्रत्येक विषयांमध्ये अंतर्भाव करण्यात आला आहे. उदा. शारिररचना, शारिरक्रिया यासारख्या विषयांबरोबरच आधुनिक ॲनॉटामी, फिजिओलॉजी यासारखे विषयही विद्यार्थ्यांना शिकावे लागतात. तसेच द्रव्यगुण, रसशास्त्र, रोगनिदान, स्वस्थवृत्त, अगदतंत्र यासारखे विषय शिकताना आधुनिक फॉर्माकॉलॉजी, फार्मास्युटीक्स, पॅथॉलाजी, पब्लिक हेल्थ संबधीत महत्वाचे विषय यांचेही अध्ययन करावे लागते.

शल्य, शालाक्य, कायचिकित्सा, स्त्रीरोग प्रसूती, बालरोग, हे विषय तर प्रत्यक्ष रुग्णांवर चिकित्सा करण्यासंबधीत असल्याने या सर्वच विषयांमध्ये आयुर्वेद शास्त्राबरोबरच आधुनिक शास्त्राचे अध्ययनही तितकेच महत्वाचे आहे.

पदवीपूर्व अध्ययन करत असताना आयुर्वेद शास्त्राबरोबरच या आधुनिक शास्त्रांचेही अध्ययन केल्यामुळे पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी प्रवेशित झाल्यानंतर एकाच विषयाचे सखोल अध्ययन करण्याची जेंव्हा वेळ विद्यार्थ्यांवर येते तेव्हा या सर्वांगिण अध्ययनाचा खूप उपयोग होतो.

उदाहरणच द्यायचे झाले तर द्रव्यगुण विषयात पदव्युत्तर प्रशिक्षण घेणारा विद्यार्थी जेंव्हा एखाद्या द्रव्याचे सखोल अध्ययन करतो तेंव्हा त्या द्रव्याचे कल्टीव्हेशन टु ॲप्लीकेशन अशा सर्वच अनुषंगाने अध्ययन त्याला करावे लागते. यामध्ये ते द्रव्य कोणत्या भूमीमध्ये उत्पन्न होते, त्याचे स्वरुप काय आहे, त्या द्रव्यामध्ये कोणती उपयुक्त तत्वे आहेत? त्या द्रव्यापासून एखादी औषधी कल्पना करावयाची असेल तर त्याला कोणता आधार आहे? त्या द्रव्याचे मानकीकरण (ड्रग स्टँडर्डायझेशन – रॉ मटेरीअल इन प्रोसेस, फिनिश्ड प्रोडक्ट) असे झालेले आहे का? प्रत्यक्ष रुग्णांवर वापरण्यापूर्वी त्या द्रव्यावंर काही ॲनिमल स्टडीज झालेले आहेत का? त्याचा सेफ्टी स्टडी झालेला आहे का? या व यासारख्या अनेक विषयांचा आढावा घेऊन मगच ते द्रव्य रुग्णांवर वापरता येते. फक्त द्रव्यगुणच नव्हे तर प्रत्यक्ष रुग्णांवर वापरण्यासाठी जी द्रव्ये संशोधनासाठी निवडण्यात येतात त्या सर्वच द्रव्यांचे अध्ययन उपरोक्त पद्धतींनुसार करावे लागते.

थोडक्यात कोणत्याही विषयाचे अध्ययन करत असताना फक्त एकाच शास्त्राचा अभ्यास न करता तद्अनुषंगिक सर्वच आधुनिक व तत्कालिन शास्त्रांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांनी करावा हा प्रगल्भ विचार आयुर्वेद शास्त्रानी मांडला तो सद्याच्या काळातही तितकाच उपयुक्त आहे हे प्रत्ययाला येते.

दि. १ एप्रिल २०२४ रोजी होणाऱ्या टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयाच्या सेंटर फॉर पोस्ट ग्रॅज्युएट स्टडीज अँड रीसर्च इन आयुर्वेद या केंद्रास वर्धापन दिनाच्या शुभेच्छा!

लोकशाहीतील आरोग्य सैनिक...

डॉ. सौ. विनया दीक्षित, उपसंपादक

लोकसभा व विधानसभा निवडणूका, आचारसंहिता, मतदान व प्रचार हेच यत्र-तत्र सर्वत्र ऐकू येते आहे, दिसत आहे.

एक वैद्यकीय व्यावसायिक किंवा संशोधक, प्राध्यापक या नात्याने या लोकशाहीतील महोत्सवात माझी भूमिका नक्की काय?

मी आठवणीने, जबाबदारीने सर्व कुटुंबीयासह मतदानाचा हक्क बजावणार व लगेच समाजमाध्यमांवर अभिमानाने शाई रंगविलेले बोट दाखविणारे फोटो प्रसारित करणार. बस एवढेच!

राष्ट्रीय कर्तव्यात योग्य व्यक्तीला, योग्य कारणासाठी मत देणे हे महत्त्वाचे असते. मग ही योग्य व्यक्ती कोण? नाही कुणाच्याच प्रचारार्थ हा लेख नाही.

मग योग्य कारणे कोणती? हं. आरोग्य व्यवस्थेत माझी कर्तव्ये पूर्ण प्रामाणिकपणे पार पाडताना मला येणाऱ्या अडचणी दूर करणारे नियम, सोयी सुविधा व शिस्तबद्ध कायदेशीर सुरक्षा प्रदान करणारे शासकीय आदेश व त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करणारे सक्षम मंत्रीमंडळ तसेच कार्यक्षम सरकार हवे.

आरोग्य सैनिक व शिक्षण व्यवस्थेतील शिल्पकार अशी भूमिका जबाबदारीने निभावत असताना महामारीच्या काळात ज्या हक्काने शासन सर्व व्यवस्थेस सैनिकी कायद्याने कामात रुजू ठेवून राष्ट्रीय व सामाजिक आरोग्य सांभाळते. त्याच विश्वासाने इतर वेळी आरोग्यरक्षक कर्तव्यांना पूरक व्यवस्था उपलब्ध करून देणे, जसे रुग्णालयांची उपलब्धता, तेथील यंत्रसामग्री, औषधपुरवठा व कामकाजावरील मनुष्यबळ यांची योजना; डॉक्टर व पॅरामेडीकल स्टाफ यांच्या भूकतहान व झोपेची व्यवस्था असणारी रुग्णालये, शारिरीक व मानसिक गरजा आरोग्य सैनिकांनाही असतातच !

संशोधन क्षेत्रातील डॉक्टरांसाठी प्रत्येक तालुका स्तरावर मार्गदर्शक व तंत्रज्ञानाते सुसज्ञ संशोधन प्रयोगशाळा शासन विभागांनी उपलब्ध करून द्याव्यात. समाजयोपयोगी संशोधनांसाठी कामातील इतर सवलती व साहित्य यांचा पुरवठा होणे गरजेचे आहेच. शैक्षणिक व संशोधन तज्ज्ञांचा प्रत्यक्ष रुग्णालय व कारखाने यांच्याशी निगडीत कामात संपर्क हवा.

शैक्षणिक क्षेत्रात नवीडॉक्टर पिढी घडवणाऱ्या प्राध्यापकांना पदवीपूर्व, पदव्युत्तर पीएचडी स्तरांवर मार्गदर्शने, व्याख्याने व प्रात्यक्षिके, परीक्षा इ. घेण्यात पूर्ण वेळ समर्पित करावा लागतो तरच नवीन पिढी अपेक्षित क्षमता असलेली व समाजास उपयुक्त ठरणारी घडू शकते. अशा शिक्षकांना, डॉक्टरांना अवैद्यकीय, इतर कामावर पाठविणे कितपत नैतिकतेस धरून असते? हे सांगणे आजच्या घडीला अवघड आहे. जातपडताळणी, लोकसंख्या मोजणी क्रिवा इतर शासकीय कामे निश्चितच शासकीय जबाबदारीची आहेत. पण त्या करिता अतिशय समर्पित आरोग्यदान व जीवदान करणारा डॉक्टरच हवा असा आग्रह हवा का? याचा गांभिर्याने विचार व आचरण तसे हवे.

जे शासन आरोग्यपूर्ण सुविधा, साहित्य व उद्दीष्टे पुरवेल तेच **आरोग्यव्यवस्थेचे 'मत'** मिळवू शकेल.

वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे पेन्शन - वेतन विद्यार्थ्यांचे विद्यावेतन यासाठी अनेक संघटना मागण्या करतात परंतु खऱ्या शैक्षणिक धोरणांसाठी व त्यांचा निर्भेळ अंमलबजावणी साठी आवश्यक अशा नियमबद्ध व्यवस्थेची व्यवस्थेची मागणी अधिक संयुक्तीक वाटते.

आरोग्यक्षेत्राचे संरक्षण हे समाजाचे संरक्षण व राष्ट्राचे परमोच्च साधन आहे हीच बाब महत्त्वाची ठरत आहे.

स्वागत!

रोटरी पुरस्काराने सन्मानित
आरोग्यदीप २०१७ व २०१८

आरोग्यदीप २०१९
छंदश्री आंतरराष्ट्रीय दिवाळी अंक स्पर्धा
द्वितीय पारितोषिक विजेता.

सुखी दीर्घायुष्याचा कानमंत्र देणारा...

*** आरोग्यदीप दिवाळी अंक २०२३ ***

दिवाळी अंकास भरघोस प्रतिसा दिल्याबद्दल हार्दिक आभार.

दिवाळी अंक २०२४ साठी लेख / जाहिराती स्विकारणे चालू आहे.

अधिक माहितीसाठी त्वरीत संपर्क साधा...

प्रा. डॉ. अपूर्वा संगोराम (९८२२०९०३०५)

प्रा. डॉ. विनया दीक्षित (९४२२५१६८४५)

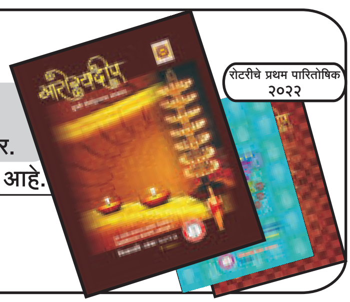

रोटरीचे प्रथम पारितोषिक
२०२२

आयुर्वेद रसशाळा, पुणे यांची गुणकारी व उपयुक्त उत्पादने...
चित्रकादि वटी
सिकोरा
वर्गाल
प्रवाळ पंचामृत रस
रसशाळा
आयुर्वेद रसशाळा, पुणे
GMP Certified Company
आयुर्वेद रसशाळा फाउंडेशन, पुणे
Ayurvidya Masik

Registered
Posting at PSO, Pune GPO - 411001
Posted & Published on 10 / 04 / 2024
RNI Registration No. MAH MAR - M / 1968 / 14635
This magazine is printed at Unique Offset, 50/7/A, Dhayari-Narhe Road, Narhe Gaon, Tal. Haveli, Pune-41 by Dinesh Dhaigude & Published at 583/2, Rasta Peth, Pune - 11 by Dr. D.P.Puranik on behalf of Rashtriya Shikshan Mandal 29, Karve Road, Pune - 4. Editor: Dr. D. P. Puranik